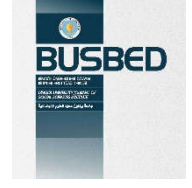

Makalenin Türü : Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi : 25.05.2022
Kabul Tarihi : 14.03.2023

 <https://doi.org/10.29029/busbed.1121169>

BULGARLAR VE İNAN TOPLUMSAL-KÜLTÜREL COĞRAFYASI: BİR BAĒLANTININ YENİDEN İNŞASI

Vildane ÖZKAN¹

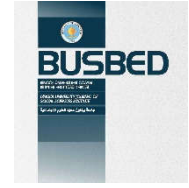
ÖZ

Makale, 632-2021 yılları arasında Bulgarların İnan toplumsal-kültürel coğrafyasıyla kurduğu bağlantıları bütünsel olarak inceleyen bilinen ilk sosyolojik çalışmadır. Amaç, Bulgarlar ve İnan coğrafyası arasındaki tarihsel ve güncel ilişkileri Bulgarlar değişkenini merkezde tutarak incelemektir. Makalede Bulgarlar ifadesiyle, üç Bulgar topluluğuna atıf yapılmaktadır: Karadeniz Bulgarları (ilk Bulgar devleti), Avrupa Bulgarları (Bulgaristan) ve Asya Bulgarları (Tataristan). İnan adı, uluslararası ilişkilerde resmi olarak 1935'ten beri kullanılmaktadır, ancak makalede kolay anlaşılabilirliği sağlayabilmek amacıyla ülkenin önceki dönemlerine atıf yaparken de İnan ifadesi eklenmektedir. Yöntem ve teknik, 2010-2021 yılları arasında Ukrayna, Bulgaristan, Rusya ve İnan'da elde edilen birincil verilerin ve hem tarihsel hem güncel sürecin izlenmesinden elde edilen ikincil verilerin (arkeolojik veriler dâhil) tarihsel sosyoloji çerçevesinde çok katmanlı çözümlenmesinden oluşmaktadır. Ulaşılan beş temel sonuç şöyledir: 1. Karadeniz'in kuzeyinde 632 yılında kurulan ilk Bulgar devletinden günümüze kadar, Bulgarlar ve İnan coğrafyası arasında belirli kesintilerle de olsa süregelen, giderek yoğunlaşan ve çoğunlukla alış-veriş ve dayanışma biçiminde bir etkileşim söz konusudur. İnan'ın unsurlarından biri olan Fars kültürünün etkisi, üç Bulgar topluluğunda da öncelikle seçkinler arasında yayılmıştır. 2. Avrupa Bulgarları ve İnan arasındaki ilişkiler, başlangıçta politik-askeri ilişkiler bağlamında başlamış olup, günümüzde ortak bir etnik köken ve ırk arayışına kadar varmaktadır. Bulgaristan'daki bu arayış, günümüzde Balkanlar'da İnan'la kurulan en aşırı ilişkidir. 3. Asya Bulgarları ve İnan arasındaki ilişkiler, başlangıçta ticari ilişkiler bağlamında başlamış olup, günümüzde kültürel ilişkiler bağlamında yoğunlaşmaktadır. 4. Bulgaristan'ın İnan'daki hem iktidar hem muhalif çevrelerle ilişkisi, Tataristan'ın ise İnan'daki iktidarla ilişkisi bulunmaktadır. 5. Yakın gelecekte Bulgaristan, Tataristan ve İnan arasındaki ilişkiler, dış engel çıkmadığı takdirde ikili ilişkilerden üçlü ilişkiye de dönüşebilir.

Anahtar Kelimeler: Karadeniz Bulgarları, Avrupa Bulgarları, Asya Bulgarları, İnan Toplumsal-Kültürel Coğrafyası, Bağlantının Yeniden İnşası

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Sosyal Hizmet ve Danışmanlık Bölümü, vildaneozkan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1534-9948>

Article Type : Research Article
Date Received : 25.05.2022
Date Accepted : 14.03.2023

<https://doi.org/10.29029/busbed.1121169>

BULGAR(IAN)S AND THE SOCIAL-CULTURAL GEOGRAPHY OF IRAN: RECONSTRUCTION OF THE CONNECTION

Vildane ÖZKAN¹

ABSTRACT

The article is the first known sociological study to take a holistic view of the Bulgars' connections with the social-cultural geography of Iran between the years 632-2021. The aim is to examine the historical and current relations between the Bulgars and the Iranian geography by keeping the Bulgarian variable in the center. Within the scope of the article, the term Bulgars refers to three Bulgar communities: Black Sea Bulgars (the first Bulgar state), European Bulgar(ian)s (Bulgaria) and Asian Bulgars (Tatarstan). The name Iran has been officially used in international relations since 1935, but the term Iran is often added when referring to previous periods of the country for the sake of clarity in the article. The method and technique of the study consists of the multi-layered analysis of the primary data obtained in Ukraine, Bulgaria, Russia and Iran between the years 2010-2021 and the secondary data (including archaeological data) obtained from monitoring both historical and current processes within the framework of historical sociology. Five main conclusions reached: 1. From the first Bulgar state established in 632 in the north of the Black Sea to the present day, there has been a continuous, intensifying interaction between the Bulgar(ian)s and Iran, albeit with certain interruptions, mostly in the form of exchange and solidarity. The influence of Persian culture, one of the elements of Iran, spread primarily among the elite in all three Bulgar communities. 2. The relations between the European Bulgar(ian)s and Iran initially started as political-military relations, and today they reach the search for a common ethnicity and race. This search of the Bulgarians in Bulgaria is the most original relationship established with Iran in the Balkans today. 3. The relations between the Asian Bulgars and Iran initially started as commercial relations, and today they intensify as cultural-diplomatic relations. 4. Bulgaria has relations with both the ruling and opposition circles in Iran, while Tatarstan has relations with the government in Iran. 5. In the near future, relations between Bulgaria, Tatarstan and Iran may turn from bilateral to tripartite relations under the leadership of Bulgaria and Iran.

Keywords: Black Sea Bulgars, European Bulgar(ian)s, Asian Bulgars, Social-Cultural Geography of Iran, Reconstruction of Connection

¹ Asst. Prof. Dr., Gümüşhane University, Vocational School of Social Sciences, Department of Social Work and Counseling, vildaneozkan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-1534-9948>

1. GİRİŞ

İran'ı nesneleştiren bilimsel çalışmalarda genellikle İran'ın tarihi, kurumları, gelenekleri, etnik farklılıkları, arkeolojisi vb. süreçler konu edinilirken, son dönemde giderek artan bir biçimde İran'ın uluslararası çaptaki toplumsal-kültürel ilişkilerine de odaklanılmaya başlandı. Ancak İran'ın kimi ilişkileri üzerinde görelilik olarak daha fazla durulurken, kimi ilişkileri üzerinde pek durulmaz. Bu bağlamda en az incelenen ilişkilerden birinin, Bulgarlar ve İran arasındaki ilişkiler olduğu söylenebilir.

Bulgarlar ve İran toplumsal-kültürel coğrafyası arasındaki ilişkilerin, en az 7. yüzyıla dayanan uzun bir tarihi olmasına rağmen, bu konudaki araştırmaların sayısının görece olarak oldukça az olduğunu belirtmek gerekir. Söz konusu ilişkiyi konu edinen akademik çalışmaların sayısı özellikle sadece son on beş yıldır artmaya başladı. Genellikle Bulgarca, Rusça ve İngilizce yazılan çalışmalar, ilişkinin sadece bir parçasına odaklanmaktadır. Örneğin Tuna Bulgarlarıyla Sasani İrani arasındaki ilişkiler (Çobanov, 2006), Bulgaristan'la İran arasındaki ilişkiler (Lalov, 2009), Kazan'daki İranologlar (Valeev vd., 2015), Bulgarca'yla Farsça arasındaki ortak sözcükler (Stambolieva, 2016), İdil Bulgarlarıyla İran arasındaki ilişkiler (Rudenko, 2018), vs.

Ancak Bulgarlar ve İran arasındaki ilişkiyi, bütüncül bir çerçevede ele alıp inceleyen bir çalışmaya rastlanmadı. Bu eksikliği bir ölçüde giderebilmek amacıyla, makale kapsamında Bulgarlar ve İran coğrafyası arasındaki ilişkinin, ilk ayırt edilebildiği dönemden günümüze kadarki izi sürülmektedir. Bu bağlamda makale, Bulgarlar ve İran coğrafyası arasındaki ilişkileri 632 yılından 2021 yılına kadar bütünsel olarak inceleyen ilk tarihsel-kültürel sosyolojik çalışmadır.

Tarihsel sosyolojik çözümleme yönteminin temel ilkelerinden biri, bir araştırma nesnesinin güncel durumunu çözümleyebilmek için zamansal süreçteki ilk görünümünü ayırt edip zamansal ardışıklığını takip etme gerekliliğidir (Skocpol, 1999, s.3). Makale kapsamında Bulgarlar ve İran toplumsal-kültürel coğrafyası arasındaki güncel ilişkiler, ilişkinin ilk görünümünün ayırt edilebildiği Büyük Bulgaristan ve Sasani İrani arasındaki ilişkilerden başlanarak zamansal ardışıklığı içinde incelenmektedir.

Makalede *Bulgarlar* ifadesiyle, farklı tarih ve coğrafyalarda kurulan üç ayrı Bulgar politik egemenliğine atıf yapılmaktadır: *Karadeniz Bulgarları* (7. yüzyılın başında Karadeniz'in kuzeyinde kurulan ilk Bulgar devleti olan Büyük Bulgaristan); *Avrupa Bulgarları* (7. yüzyıl sonundan günümüze kadar Bulgaristan) ve *Asya Bulgarları* (7. yüzyıl sonundan günümüze kadar Tataristan).

İran adı, uluslararası ilişkilerde resmi olarak 1935'ten beri kullanılmaktadır, ancak makalede kolay anlaşılabilirliği sağlayabilmek amacıyla ülkenin önceki dönemlerine atıf yaparken de genellikle *İran* ifadesi eklenmektedir. Örneğin "Sasani İrani", "Kaçar İrani", "Arap Halifeliği yönetimi altındaki İran coğrafyası", "bugünkü İran coğrafyası" vs. gibi.

7. Yüzyıldan günümüze kadar hem Avrupa Bulgarlarının merkezi olan Bulgaristan coğrafyasında hem İran coğrafyasında yapısal çapta büyük etnik-kültürel dönüşümler yaşanmıştır.

Bulgaristan coğrafyasına 7.-11. yüzyıllar arasında büyük ölçüde Bulgar adlı *Türk* boyları hükmederken, 11. yüzyıldan itibaren büyük ölçüde *Slav* boyları hükmetmeye başlamıştır. İran coğrafyasına ise 3.-7. yüzyıl arasında *Sasaniler* (büyük ölçüde Farslar), 7.-11. yüzyıl arasında *Araplar* (Emevi ve Abbasi Halifelikleri), 11.-20. yüzyıl arasında *Türkler* (Gazneliler, Karahanlılar, Selçuklular, İlhanlılar, İldenizliler, Kara Koyunlular, Ak Koyunlular, Safeviler, Avşarlar ve Kaçarlar) hükmetmiş olup, 1925'ten beri ulus devlet inşası bağlamında ülke nüfusu üzerinde *Fars kültürü* egemen kılınmıştır.

Söz konusu yapısal çaptaki büyük etnik-kültürel egemenlik değişimleri, Bulgarlar ve İran coğrafyası arasındaki ilişkiyi belli ölçülerde etkilemiştir, ancak bu değişimin kendisi doğrudan makale konusu kapsamında değildir.

Makalede *Bulgarlar* değişkeni merkezde tutularak aşağıdaki altı temel soru grubuna, tarihsel sosyoloji çerçevesinde yanıt aranmaktadır:

1. Bulgarlar ve İran coğrafyası arasındaki ilişkiler, ilk olarak ne zaman, nerede ve nasıl başladı? Günümüzde bu ilk ilişkiyi, hangi taraflar nasıl bir söylemsel çerçeve ile aktarmaktadır?
2. Bulgarlar ve İran coğrafyası arasındaki ilişkiler, ilk başladığı tarihten bugüne kadar hangi coğrafyalarda hangi olaylar ve süreçler etrafında nasıl bir ardışıklık izledi? Bu ardışıklıkta ilişkinin değişen ve değişmeyen yönleri bulunmakta mıdır?
3. Bulgarlar ve İran coğrafyası arasındaki ilişkiler kapsamında rol oynayan yapısal bağlamlar, kurumsallıklar ve etkili eylemler nelerdir?
4. Bulgarlar ve İran coğrafyası arasındaki ilişkilerin özgün ve tikel özellikleri nelerdir?

5. Günümüzde Bulgarlar ve İran coğrafyası arasındaki ilişkilerin makro, mezo ve mikro düzlemdeki işlevleri nelerdir?
6. Yakın geleceğe yönelik olarak Bulgarlar ve İran coğrafyası arasındaki ilişkilerle ilgili nasıl öngörülerde bulunulabilir?

Söz konusu altı soru grubu, makale kapsamında dört bölüm kapsamında yanıtlandı. Makale, *Bulgarlar* değişkeni merkezde tutularak yazıldığı için, ilk olarak *Bulgarlar* değişkeni kısaca tanıtılmaktadır. İkinci olarak, Karadeniz Bulgarlarının kurduğu ilk Bulgar devleti olan *Büyük Bulgaristan* ve *İran toplumsal-kültürel coğrafyası* arasındaki tarihsel ilişkiler ve bu ilişkilerin günümüzde nasıl yeniden üretildiği; üçüncü olarak, Avrupa Bulgarlarının kurduğu *Bulgaristan* ve *İran toplumsal-kültürel coğrafyası* arasındaki tarihsel ve güncel ilişkilerin çeşitli boyutları; dördüncü olarak, Asya Bulgarlarının kurduğu *Tataristan* ve *İran toplumsal-kültürel coğrafyası* arasındaki tarihsel ve güncel ilişkilerin çeşitli boyutları incelenmektedir.

Makalede kullanılan yöntem ve teknik, 2010-2021 yılları arasında Ukrayna, Bulgaristan, Rusya ve İran'da yapılan gündelik sohbet ve rastlantısal gözlemlerin geriye dönük olarak bilimsel alan verisine dönüştürülmesiyle oluşturulan birincil veriler (Yazarın Özel Arşivi- bundan sonra: Y.Ö.A.) ve hem tarihsel hem güncel sürecin izlenmesinden elde edilen ikincil verilerin tarihsel sosyoloji çerçevesinde bütünselleştirilerek çok katmanlı çözümlenmesinden oluşmaktadır. İkincil veriler arasında, üç Bulgar topluluğunun her birinin İran coğrafyasıyla olan ilişkisiyle ilgili arkeolojik veriler de kullanılmaktadır.

2. BULGARLAR

Bulgarlar hakkında ilk en ayrıntılı bilgiler, 758-829 yılları arasında yaşayan Bizanslı Patrik Nikifor'un *Katolik El Kitabı* ve 760-818 yılları arasında yaşayan Bizanslı Rahip Theophanes'in *Kronografisi*'nde bulunmaktadır. Bizanslı iki rahip, Kubrat Han (Kuvrat, Kurt) tarafından yaklaşık olarak 632 yılında kurulan ve 668 yılına kadar Karadeniz'in kuzeyinde varlığını sürdüren *Büyük Bulgaristan* adıyla ilk Bulgar devletinden söz ederler (Feofan, y.k.; Mingazov, 2012; Nikifor, 2013).

Kurucusu Kubrat Han'ın ölümünden kısa bir süre sonra Büyük Bulgaristan devleti dağıldı. Sonrasında Kubrat Han'ın beş oğlu (Batbayan, Alzek, Kuber, Asparuh ve Kotrak) yollarını ayırdı ve kendilerine bağlı ordu-halkla (orda) birlikte Karadeniz'in kuzeyinden büyük ölçüde ayrılarak Avrasya'da çeşitli yönlere doğru dağıldılar. Günümüzde etnik İtalyanlar, etnik Ukrainerler, etnik Ruslar, Moldovalılar, Besarabyalılar, Gagavuzlar, Çuvaşlar, Başkurtlar, Tatarlar ve Kafkasyalılar arasında "aslında Bulgar olduklarını" söyleyenler, Kubrat Han'ın beş oğlunun kendine bağlı halkla birlikte Avrupa ve Asya'nın çeşitli bölgelerine dağılmasından geriye kalanlar olduğu söylenebilir (Dinç, 2020, s.423).

Kubrat Han'ın beş oğlunun Avrasya'da gittiği coğrafyalarda (Feofan, y.k.; Mingazov, 2012; Nikifor, 2013), Bulgarların 7. yüzyıldan günümüze kadar varlıklarının durumu şöyledir:

Batbayan Han, babasının ölümünden sonra kısa bir süre Büyük Bulgaristan devletini yönetmiş, sonrasında kendisine bağlı ordu-halkla birlikte bugünkü Kafkasya bölgesine gitmiştir. Bugün Rusya Federasyonu'nda Kuzey Kafkasya Federal Bölgesi'nin federal unsuru Kabardin-Balkar Cumhuriyeti'nin Balkarlar nüfusu, Batbayan yönetimindeki Bulgarlardan geriye kalanlardır.

Alzek Han, Avrupa'nın güneybatısına, yaklaşık olarak bugünkü İtalya'ya gitti. İtalya'da Bulgarlar büyük ölçüde asimile olmuşlardır. Ancak tüm asimilasyonlara rağmen, günümüzde İtalya'da *Bolg* ve *Bulg* ekleriyle başlayan dağ, yerleşim yeri, ürün ve kişi soyadları sıklıkla bulunmaktadır. Haziran 2016 tarihinde İtalya'nın güneyinde *Celle di Bulgheria* (Bulgaristan'ın Hücreleri) adlı köyde 7. yüzyıl sonlarında Bulgarların İtalya'ya gelişini anmak için Bulgar-İtalyan işbirliğiyle Alzek Han'ın bir heykeli dikildi.

Kuber Han yönetimindeki Bulgarlar, Avrupa'nın orta bölgesine, yaklaşık olarak bugünkü Macaristan, Slovenya, Bosna-Hersek, Sırbistan, Hırvatistan, Makedonya ve Yunanistan bölgelerine gitti. Buralarda değişen egemenlikler kurdular ve dağılarak büyük ölçüde asimile oldular.

Asparuh Han ve *Kotrak Han* tarafından 7. yüzyılın sonlarından bugüne kadar varlığını sürdüren Avrupa ve Asya'nın en eski ve dayanıklı devletlerinden ikisi kuruldu: Asparuh (İsperih, İşbara) tarafından bugünkü *Bulgaristan*'ın temeli olan *Tuna Bulgar devleti* ve Kotrak (Kotrag) tarafından bugünkü *Tataristan*'ın temeli olan *İdil Bulgar devleti* kuruldu.

AB ve NATO üyesi Bulgaristan Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu'nun Volga Federal Bölgesi'ne bağlı federal unsuru Tataristan Cumhuriyeti, günümüzde *Bulgar* olarak adlandırılan iki temel kültür havzasıdır. Elbette her iki politik coğrafyadaki Bulgarlık 7. yüzyıldan günümüze kadar, hem tarihsel hem güncel ilişkisellikleri, kurumsallaşan gelenekleri, simgesel unsurları, diğer mahiyetleri ve toplumsal-politik çıkarları bakımından neredeyse tamamen birbirinden farklılaşmıştır. Ancak söz konusu farklılığa rağmen, aralarında bağlantı kurma çabalarının günümüzde giderek arttığı gözlenmektedir (Dinç, 2020, ss.422-423). Söz konusu bağlantı kurma

çabalarında sadece farklı iki politik-kültürel birim olarak ilişki kurma değil, geçmişte Karadeniz Bulgarları olarak aynı politik-kültürel birimin bir parçası olduğunun anımsatılması yoluyla bütünselleşme girişimi de gözlenmektedir.

Görel olarak daha az bilinmesi nedeniyle Tataristan Cumhuriyeti'ndeki Bulgar kimliğiyle ilgili süreç aşağıda kısaca ifade edilmektedir:

19. Yüzyılda ulus-devlet inşaları, milliyetçilik ideolojisi ve modern sömürgecilik bağlamında Balkanlar'da ve Asya'da etnik-kültürel nüfus grupları, yeniden adlandırılmaya başlandı. Fransız gezginlerin 16. yüzyıl itibarıyla Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye içinde yaptıkları etno-kültürel keşiflere dayanılarak Balkanlar'daki Bulgarlara tarihi adları olan *Bulgar* adı verildi. Ancak aynı dönemde İdil-Ural Müslümanlarına da bir etnik ad üzerinde karar verilmeye başlandı. İdil-Ural uleması, tarihi adları olan *Bulgar* adını önerirken, Avrupalı, Anglosakson ve Rusyalı ulus kimlik inşacıları *böl-parçala-yönet* stratejisi bağlamında ulemanın önerisini dikkate almaksızın nüfusun büyük bir kesimini *Tatar* olarak adlandırdı. Söz konusu Bulgar uleması dikkate alınsaydı günümüzde Rusya Federasyonu'nda *Tatar* olarak adlandırılan nüfus, *Bulgar* olarak adlandırılabilirdi. Büyük ölçüde dıştan dayatılan *Tatar* adına karşı, 19. yüzyıldan günümüze kadar büyük kesintilerle de olsa süregelen bir direniş söz konusudur. Söz konusu direniş, *Bulgarlılık-Tatarlılık tartışması* olarak bilinmektedir. 20. ve 21. yüzyılda gösterilen direnişlere kimi örnekler:

1906-1920 yılları arasında süren *Veysi hareketi* bağlamında *Bulgar* adı talep edildi. 1988'de yeniden başlayıp 1990'ların başlarında da devam eden bir süreçte akademik Bulgarlıklar, Tatar nüfusun adının *Tatar'dan Bulgar'a* değiştirilmesini yeniden talep ettiler (Frank, 1998; Tsviklinski ve Kaplunovskogo, 2003). Sovyet-sonrası dönemde Rusya'da etnik tarihle ilgili tartışmalar ve Moskova'dan bağımsızlık vurguları, en fazla Tataristan'da ortaya çıkmıştır (Uyama, 2002, s.189). 2014 yılında Rusya Federasyonu Müslümanları Ruhani Lideri ve Başmüftü Şeyhülislam Talgat Safa Tacudin, yaptığı bir konuşmada "bugün Tatar ve Başkurt olarak adlandırıyoruz, ama gerçekte biz Bulgarız" dedi (Hristov, 2014). Günümüzde Tataristan'da politik ve akademik çevrelerden etkili bir kesim, Tatarların adının aslında *Bulgar* olduğunu söylemekte ve *Tatar* yerine *Bulgar* olarak adlandırılmayı talep etmektedir. Talepler arasında ülkenin adının da *Tataristan'dan İdil Bulgaristanı'na* değiştirilmesi isteği bulunmaktadır (Dinç, 2020, ss.423-424; Y.Ö.A.).

Tarihsel süreçte çağdaşları olan diğer birçok topluluğa oranla çok büyük sayılarda oldukları görülen Bulgarların sayısı, modern dönemde nasıl bu kadar aşırı derecede azalmıştır? Bu soru, belki kısaca şöyle yanıtlanabilir: Bulgarlar, Avrupa'da büyük oranda asimile olmuş (örneğin İtalya, Orta Avrupa, Moldova, Bulgaristan ve Ukrayna'da olduğu gibi), Asya'da ise hem asimile olmuş hem büyük oranda adları değiştirilmiştir (örneğin Rusya'da Bulgar yerine Tatar, Başkurt/Başkır ve Çuvaş olarak; Kafkasya'da Balkar olarak adlandırılmaları gibi) (Dinç, 2020, s.422).

3. KARADENİZ BULGARLARI (BÜYÜK BULGARİSTAN) VE İRAN'LA İLK BAĞLANTI: 632-668 YILLARI ARASI

Kubrat Han, Batı Göktürk Kağanlığı yönetimi altında bulunan Bulgarlar da dâhil kimi Türk boylarını örgütledi ve Bizans kaynakları tarafından Büyük Bulgaristan olarak anılan ilk Bulgar devletini Karadeniz'in kuzeyinde 632 yılında kurdu. O dönemde İnan coğrafyasına Sasaniler hâkimdi. Bu nedenle Bulgarların İnan coğrafyasıyla ilk ilişkilerinin, Sasani İnan'ıyla olduğu söylenebilir.

Büyük Bulgaristan ve Sasani İnanı arasındaki ilişkilerle ilgili olarak az sayıda veri de olsa, üç yazılı en eski kaynak ve bir arkeolojik eser olmak üzere, toplam dört kaynaktan bahsedilebilir. Söz konusu dört kaynağa, doğruluk-yanlışlık düzleminde tartışılmaksızın, sadece ilk Bulgar-İnan bağlantılarını açığa çıkarabilmek amacıyla aşağıda başvurulmaktadır:

1. *Aşharatsuyts adlı eski Ermenice coğrafya kitabı*: 7. Yüzyıldan kaldığı söylenen *Aşharatsuyts* adlı el yazması eski Ermenice coğrafya kitabında Bulgarların adı, İmeon Dağı'nın (bugünkü Pamir ve Hindikuş) eteklerinde İnan/Persiya ile Türkistan arasındaki bölgede milattan önce yaşayan on beş eski ticaret ve zanaatkâr halk arasında geçmektedir. Listedeki halklar arasında birinci sırada Masagetler, ikinci sırada Bulgarların adı yer almaktadır. Eski Ermenice kaynak, Bulgarlar ve Hunları birbirinden ayırmaktadır ve Hun-Bulgar kavrayışına sahip değildir. *Aşharatsuyts*'ta ilk Pers İmparatorluğu olarak bilinen Ahameniş İmparatorluğu'nun kurucusu Kirus'un başını kesen Tomris'in Bulgarlarla dolaylı bir bağlantısından söz edilmektedir: Milattan önceki çağlarda Bulgarların yakın komşuları, Masagetler'di. *Aşharatsuyts*'taki iddiaya göre "Masagetler, Pers kralı Kirus'u yenip başını kesen kraliçe Tomris'le ünlüdür." 6. Yüzyılın en ünlü tarihçilerinden biri olan Filistin kökenli Bizanslı tarihçi Prokopius Kesar, *Masagetler* adını en ünlü Bulgar boylarından biri olan *Kutrigurlar*'la eşanlamlı olarak kullanmaktadır. *Bulgarlar* ve Masagetler arasındaki yakınlığı göstermesi dolayısıyla *Aşharatsuyts*'a göre, ilk Pers imparatoru Kirus'un başının kesilmesiyle Bulgarlar arasında dolaylı da olsa bir bağlantı bulunmaktadır. Ayrıca *Aşharatsuyts* kitabında Kubrat Han'ın 617 yılında Hristiyan olduğu yazmaktadır (Hewsen, 1992, s.70).

2. *Mısırlı Kıpti ortodoks piskoposu John'un Grekçe Kroniği*: Mısır'da Nil deltasındaki Nikiu kentinde Kıpti Ortodoks Kilisesi piskoposu olan John'un büyük ölçüde Grekçe yazdığı *Kronik*, 7. yüzyıl başlarında gerçekleşen olaylara ilişkin bilgilerle tanınmaktadır. Piskopos John, Kubrat'ın gençliğinde Hıristiyan inancında vaftiz edildiğini ve Bizans İmparatoru Heraklius'un yanında büyüdüğünü yazmaktadır. Ayrıca Kubrat için "Hunların reisi" sıfatını kullanmaktadır. Kubrat'ın, ölümünden sonra Bizans İmparatoru Heraklius'un çocuklarını desteklediğini, ancak Bizans İmparatoru Konstantin'inkilere karşı çıktığını yazmaktadır. Bizans İmparatoru Heraklius, Avarlara, Hazarlara ve Perslere karşı bir müttefik arıyordu. Görünüşe göre genç Kubrat, Sasani-Avar ittifakına karşı Heraklius ve Kubrat'ın dayısı Organa (Origin, Orhan) tarafından başlatılan önceden planlanmış koalisyonun bir parçasıydı (John of Nikiu, 1916, s.197:47-50).

Genellikle Kubrat'ın dayısı olarak bilinen Organa, Batı Göktürk Kağanlığı'ndaki Ogur-Kotur-Onogur-Bulgarların hakanı olarak bilinir. Bizans devleti, Hunlar arasında misyonerlik faaliyetleri yapıyordu. Böylece Bizans tarafından Hunlar arasında Onogur Piskoposluğu kurulmuştu. Onogurlar sonradan Bulgarlar olarak anılmıştır (Ahmetbeyoğlu, 2007, ss.36-38).

3. *Bizanslı iki rahibin Grekçe kronikleri*: Göreli olarak geç yazılmış olsalar da yine de Bizanslı iki rahibin (Nikifor ve Theophanes) kronikleri, ilk Bulgar devletiyle ve o dönemki Perslerle ilgili en ayrıntılı bilgiyi vermesinden dolayı en sık başvurulan en eski kaynaklardır. İki Bizanslı rahip (Feofan, y.k.; Mingazov, 2012; Nikifor, 2013), yaklaşık olarak 5.-7. yüzyıllar döneminde Bizans devletine batıdan Bulgarların, doğudan ise Perslerin yaptığı saldırılardan bahsederler. Henüz Karadeniz'in kuzeyinde ilk Bulgar devleti kurulmadan önce de Balkanlara Bulgarların geldiği ve Bizans İmparatorluğu'na batıdan saldırdıklarını yazmaktadırlar. Söz konusu dönemde Bizans İmparatorluğu'nu batıdan Avarların ve Bulgarların saldırıları, doğudan Sasanilerin ve Hazarların saldırıları zayıflatmaktaydı.

Çobanov, Sasani İran'ının Bizans devletiyle savaşırken Kafkasya'daki Bulgarlar arasından asker kiraladığı ve onlara ödeme yaptığını belirtmektedir (Çobanov, 2006; ArmymediaBg, 2021). O dönemde Bizans İmparatoru Heraklius da Bulgarlar arasında müttefik arıyordu. Bizans devletinin, Bulgar müttefik arayışının esas nedenlerinden biri, doğudan Sasani ve batıdan Avar saldırılarına karşı destek arayışıydı.

4. *Pereştepina Hazinesi*: 1912 yılında Ukrayna'nın yaklaşık olarak orta bölgesinde bulunan Poltava kenti yakınındaki Mala Pereştepina köyünde köylüler tarafından tesadüfen çok eski bir mezar hazinesi bulunduğu yazılmaktadır. Buluntu incelenince, Büyük Bulgaristan'ın kurucusu Kubrat Han'ın mezarı olduğu düşünüldü ve arkeolog Kont Aleksey Bobrinskiy'in gözetiminde çıkarıldı. Hazinenin içinde Bizans, Bulgar, Sasani, Soğd, Türk ve Avar kültürel unsurlarını taşıyan ve çoğu altın (25 kg.) ve gümüşten (50 kg.) oluşan yaklaşık olarak 800 adet nesne bulunmuştur (Bobrinskoy, 1914).

Bulunduğundan beri, Kubrat Han'ın mezarındaki tüm hazine, Pereştepina Hazinesi (Pereştepinskiy Klad) adı altında Rusya'da Aziz-Peterburg kentinde Ermitaj Müzesi'nde farklı ulamlar altında tutulmaktadır. Bu ulamlardan biri "Pers uygarlığı, İran ve Sasani kültürü"dür. Çünkü hazinenin içinden Sasani kültürüyle ilişkili olduğu varsayılan nesnelere çıkmıştır. Pereştepina Hazinesi'ndeki en ilginç eşyalar arasında, üzerinde Sasani kralı II. Şapur'un imgesi olduğu düşünülen nesnelere bulunmaktadır (bkz. Görsel 1 ve Görsel 2).

Kubrat Han, 634-640 yılları arasında Bizans İmparatoru Heraklius'la yaptığı Sasani karşıtlığı da içeren bir ittifak sonucunda Heraklius'tan zengin hediyeler ve Patrik ünvanı aldı. Söz konusu ittifak ve Patrik ünvanı, hazinedeki nesnelere arasında bulunan en az iki yüzükteki damgalarda da açığa çıkarılmıştır (Ermitaj, y.k.; Ahmedov, y.k., ss.1-2).

Avrupalı-Alman arkeologlar, Pereştepina Hazinesi'ndeki *Türk ve İran kültürel unsurlarını* vurgularken, Ermitaj Müzesi'ndeki Kremlin merkezli tanıtımda hazinenin *Bizans kültürü* ağırlıkta olduğu vurgulanmaktadır.

Görsel 1. Pereştepina Hazinesi'nde V.-VII. yüzyıl Sasani kültürüyle ilişkilendirilen sekiz nesne. Soldan sağa: 1. Kozmolojik nesnelere gümüş tabak, 2. Altın bardak-tabak, 3. Gümüş kupa-sürahi (2 adet), 4. Altın sürahi, 5. Altın sürahi, 6. Altın bardak-kadeh-kâse, 7. Altından ahşap kaplama sürahi (Ermitaj, y.k.)

Görsel 2. Pereştepin Hazinesi'nde Sasani Kralı Şapur'un görseli olduğu varsayılan kırık gümüş tabak (soldaki) ve sap (sağdaki) (Bobrinsky, 1914: VI-IV)

4. AVRUPA BULGARLARI (BULGARİSTAN) VE İRAN BAĞLANTISI: 678-2021 YILLARI ARASI

Birbiriyle sınır komşusu olmamış Bulgaristan ve İran coğrafyası arasındaki ilişkinin, birçok kesinti ve dolaylı biçimleriyle birlikte 678-2021 yılları arasında yaklaşık olarak 1,300 yıllık bir tarihten söz edilebilir. Bu başlık altında, söz konusu ilişki, *Bulgar politik otoritesinin beş temel tarihsel değişim dönemi* göz önünde tutularak incelenmektedir.

4.1. Birinci Bulgar İmparatorluğu ve İran Bağlantısı: 678-1018 Yılları Arası

Bizans devleti doğusunda Sasani İran'ıyla savaştayken, bölgedeki otorite boşluğundan da kaynaklı olarak 6.-7. yüzyıllarda Balkanlar'a kuzeyden gelen bazı Slav kabileleri yerleşti. 7. Yüzyılın sonlarına doğru Asparuh Han komutanlığında yine kuzeyden gelen Bulgarlar, Balkanlar'a büyük ölçüde egemen olan Tuna Bulgar Hanlığı'nı kurdular ve bölgedeki Slav kabilelerini de yönetmeye başladılar. Ancak Asparuh'tan önce de bölgeye gelen Bulgarlar bulunuyordu.

Asparuh Han tarafından yaklaşık olarak 678 yılında Balkanlar'da kurulan Tuna Bulgar Hanlığı, bugün Bulgaristan olarak varlığını sürdürmektedir. 678 yılından, Bizans devleti tarafından fethedildiği 1018 yılına kadarki dönem, Birinci Bulgar İmparatorluğu ya da Birinci Bulgar Devleti olarak adlandırılmaktadır.

Ancak Bulgar-Bizans savaşlarına rağmen Balkan Bulgarlarının da, Kubrat Han yönetimindeki Karadeniz Bulgarları gibi Bizans'la anlaşmalara varma geleneğini sürdürdüğü söylenebilir. Örneğin Asparuh Han, Bizans'la imzaladığı barış anlaşmasından sonra Tuna Bulgar Hanlığı 681 yılında Bizans tarafından bir devlet olarak tanındı. Sosyalist rejim dönemi de dâhil olmak üzere günümüze kadarki başat Bulgar tarihyazımında Birinci Bulgar İmparatorluğu'nun kuruluş tarihi olarak 681 yılı geçmektedir.

Balkanlar'da Bulgarların politik bir örgütlenme kurmasına bir ölçüde Bizans devletinin verdiği desteğin esas nedenlerinden biri, Bizans'ın hem batısından hem doğusundan gelen saldırılara karşı bir müttefik arayışıdır. Doğudan gelen temel saldırılar çeşitli dönemlerde İran coğrafyasına da hâkim olan Sasaniler, Araplar ve Türklerden, batıdan gelen temel saldırılar Avarlar ve Normanlar'dandı.

Birinci Bulgar İmparatorluğu'nun kurulduğu dönemde, bugünkü İran coğrafyasında Sasanilerin egemenliği yıkılmış, yerine 11. yüzyıla kadar hüküm sürecek Arap Halifelikleri kurulmuştur.

4.1.1. Birinci Bulgar İmparatorluğu hükümdarlarının adlarını Farslaştırma çabası

Günümüzde, birinci Bulgar devletinin hükümdarlarının adlarının kökenleriyle ilgili ileri sürülen çeşitli tezlerden biri, söz konusu adların birçoğunun Farsça'yla bağlantılı olduğudur.

Bu teze göre, özellikle eski aristokrat Bulgarların taşıdığı şu adların "İranca (İranski)" adlar olduğu iddia ediliyor: Asparuh, Bezmer, Kubrat, Gostun, Omurtag, Kardam, Mostiç, Korsis, Rasate (Dobrev, 1995; Çobanov, 2006, ss.62-65; Lang, 2011).

Buna göre, Birinci Bulgar İmparatorluğu'nun kurucusu *Asparuh* Han'ın adı, Farsça'da *at* anlamına gelen "aspa" ile *parlaklık* anlamına gelen "rauk" sözcüklerinin birleşiminden oluşmaktadır ve "parlayan atları olan" anlamına gelir (Lang, 2011). Eski Bulgarlarda görülen *Bezmer* adının ise olasılıkla Sasani döneminden İranlı asilzade Buzurgmıhr'den gelen bir ad olduğu ileri sürülüyor. Kubrat Han'ın Kafkasya tarafında kalan oğlu Batbayan Han, Bezmer olarak da bilinir. Günümüzde de Bulgaristan'da *Bezmer* adlı yerleşim yerleri ve işletmeler bulunmaktadır.

836-852 yılları arasında Birinci Bulgar İmparatorluğu'nu yöneten Bulgar hanının adı *Presiyan I*'dir. Oğlunun adı Boris I'dir (bazı kaynaklarda *Pars* diye de geçer). Boris I, 864 yılında Hıristiyan dinini kabul etti ve vaftiz babası Bizans İmparatoru Michael III olduğu için, Michael/Mihail adını da aldı. Böylece diğer adı *Pars* olan Bulgar

hükümdarı Boris I, Balkan Bulgarlarını Hıristiyanlaştırdı. 1018 yılında *Presiyan II* (Yoan Vladislav) adlı hükümdar, Bulgaristan'ı yönetmeye başlar, ancak onun döneminde Birinci Bulgar İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu tarafından işgal edildi. Duyçev (2016), *Presiyan, Prusiyen* vb. adların *Persiya* adının slavlaştırılmış hali olduğunu ileri sürmektedir.

4.1.2. İlk Bulgar Başkenti Pliska, zafer simgesi Madara Atlısı ve İran arasındaki bağlantının yeniden inşası

Birinci Bulgar İmparatorluğu'nun ilk başkenti Pliska ve Madara Atlısı adlı kaya oyuğu, bugün Bulgaristan'ın kuzeyinde Türklerin yoğun yaşadığı Şumen kenti bölgesinde bulunmaktadır.

Madara Atlısı ve Pliska rozeti, günümüzde Bulgaristan'ın temel ilk ulusal simgesi arasında yer almaktadır ve her iki simgenin de İran'la bir bağlantısı inşa edilmektedir. Madara Atlısı'nın Sasani İranı kültürüyle bağlantılandırılması özellikle dikkat çekicidir. Sasaniler, Çobanov (2006) tarafından Bizans'ın temel düşmanı olarak ifade edilmektedir.

Madara Atlısı:

Madara Atlısı kabartması, 1872 yılında Pliska yakınlarında keşfedildi. Şumen'in Madara köyüne yakın 100 metre yüksekliğindeki dikey kayalara, yerden 75 metre yükseklikte yontulmuş olup, oyuğun etrafına üç kitabe kazılmıştır. Atlının kitabelerle birlikte toplam boyutu, yaklaşık olarak 40 metrekaredir. Madara Atlısı kabartmasında, elinde mızrak tutan bir atlı, atlının önünde uçan bir kartal, arkasında takip eden köpek (bazı yorumlara göre kurt) ve at üstündeki süvarinin mızrağına yerde saplanmış atın ayakları altında bir aslan yer alıyor. Mızrak ile saplanan aslan, yenilgiye uğrayan düşmanı simgelemektedir (Ahmetbeyoğlu, 2011, ss.36-37).

Madara Atlısı kabartması, 8.-9. yüzyıla ait bir kabartmadır ve Birinci Bulgar İmparatorluğu'nun düşman karşısındaki gücünü temsil etmektedir. Kabartmada tam olarak kimin temsil edildiği ve kabartmanın hangi kültürel etki bağlamında yapıldığıyla ilgili farklı ve karşıt tezler ortaya atıldı.

Bir teze göre; 680 yılında Asparuh Han, Bizans imparatoru IV. Konstantin'e karşı kesin zafer kazandı ve bunun da etkisiyle 681 yılında Bizans tarafından Bulgar devleti tanındı. Bizans devletine karşı bu zafer, Asparuh'un haleflerinden biri tarafından Madara Atlısı kabartmasıyla kutlandı.

Diğer bir teze göre; Madara Atlısı, Asparuh Han'ın 700-721 yılları arasında hüküm süren oğlu Tervel Han'ın Bizans İmparatoru Justiniyan ile ilişkilerini konu almaktadır. Justiniyan, tahttan zorla indirilip sürgüne gönderilince Tervel Han'dan yardım ister. Tervel, Bulgar ordusuyla İstanbul'a gelir ve Justiniyan'ın 705 yılında Bizans tahtına yeniden oturmasını sağlar. Birinci Bulgar İmparatorluğu'nun ikinci hükümdarı Tervel Han'a, zamanın en yüksek Bizans onurlarından biri olan *Sezar* ünvanı verildi. Bizans yönetimi tarafından, ilk ve son kez böyle bir ünvan yabancı bir hükümdara verildi. Tervel Han, 717-718 yıllarında Konstantinopol'e (İstanbul) yapılan Arap saldırılarını püskürmesiyle de tanınmaktadır. Arap saldırıları, 7. yüzyıl itibarıyla İran coğrafyasına da hükmetmeye başlayan Arap Halifelikleri tarafından yapılmıştır.

Madara Atlısı, Asparuh Han'ı temsil ediyorsa, bu Bulgarlar'ın Bizans'a karşı kazandığı zaferin simgesi olarak; Tervel Han'ı temsil ediyorsa, bu Bulgarlar'ın hem Bizans'a hem Araplar'a karşı bir zaferin simgesi olarak yorumlanabilir.

Kabartmanın hangi kültürel etki altında yapıldığıyla ilgili üç farklı tez bulunmaktadır: Trak kültürü, Türk kültürü ve Sasani kültürü tezleri.

Sasani tezini savunanlardan Bulgar arkeolog ve eski politikacı Çobanov'a göre, Madara Atlısı Sasani İranı'nda atlı kaya kabartmalarını hatırlatmaktadır. Çobanov, sadece Bulgarlar'ın değil Bizans'ın da Sasani İranı'ndan kültürel miras aldığını söylüyor. Bulgarlar Balkanlar'da giderek gücünü arttırıyorlar ve anıtlar inşa ediyorlar. Çobanov, Madara Atlısı kabartmasında "İran kültüründe görülen politik egemenliği perçinlemek için kayalara dev anıt-oymalar yapma geleneği"nin bir etkisi olduğunu söylüyor. Günümüzde Tuna Bulgarları'yla Sasani İranı arasındaki ilişkilerin varlığını gösteren temel kültürel somut simge, Madara Atlısı olarak kabul edilmektedir. Çobanov'a göre, Bulgar aristokrasisi doğu sanatından (örneğin Sasani İranı) etkilenmiştir, örneğin Bulgar folklorundaki kuşak da doğu sanatı ve işlemlerinden etkilenmiştir (Çobanov, 2006, ss.62-65,71; Lang, 2011).

Çeşitli görüşlere rağmen günümüzde Madara Atlısı'nın, "bir Bulgar hanının Bizans'a karşı kazandığı zaferi simgeleyen zafer sahnesi olduğu" varsayımı en doğru varsayım olarak kabul edilmektedir. Madara Atlısı kabartmasıyla ilgili başat tezler bir araya getirildiğinde şöyle imgesel bir sonuç ortaya çıkmaktadır: *Bulgarlar, Bizans'a karşı kazandığı zaferi, Farsça kutladı.*

Madara Atlısı, Avrupa'da türünün tek örneği olması dolayısıyla 1979 yılında UNESCO tarafından dünya mirası anıtı olarak kabul edildi. 1981 yılında sosyalist rejim döneminde Bulgar devletinin 1300. yıldönümünü kutlamak için özel olarak bastırılan metal 2 Bulgar Levası üzerinde de Madara Atlısı simgesi kullanılmıştır (bkz. Görsel

3). Bulgaristan'da ulusal simgeler oylamasında, Madara Atlısı ülkenin ulusal simgesi seçildi. Anıt alanı, ulusal ve uluslararası turizm alanı haline getirildi. Ancak erozyon nedeniyle risk altında bir anıttır. Bulgaristan'da gelecekte basılacak Avro madeni paraları üzerinde de Madara Atlısı simgesinin kullanılmasına karar verildi. Bu kararda, 2008 yılında Bulgaristan'da yapılan oylamada en fazla oyu, Madara Atlısı simgesinin alması etkili oldu. Günümüzde Bulgaristan'da Madara Atlısı 1. Derece Devlet Nişanı'dır. En son Bulgaristan Cumhurbaşkanı Rumen Radev'in kararıyla, 30 Kasım 2021 tarihinde Bulgaristan-Rusya ilişkilerinin geliştirilmesine yaptığı katkılardan dolayı Anatoliy Makarov'a verildi. Makarov, Bulgaristan'da 2016-2021 yılları arasında görev yapmış Rusya Büyükelçisi'dir. Madara Atlısı Nişanı, Bulgaristan'ın Moskova Büyükelçiliği'nde düzenlenen törenle Makarov'a verildi (Republika Bılgariya Ministerstvo na Vınşnite Raboti, 2021b).

Günümüzde Madara Atlısı, Bulgaristan'da gündelik yaşamda da sıkça rastlanan bir simge haline geldi. Stotinka olarak adlandırılan Bulgar levasının metal bozuklukları üzerinde, otel duvarları üzerinde (bkz. Görsel 4), oyun adları, restoran adları, hediyelik eşya dükkânlarında satılan hediyeliklerde vs. sıkça görülebilir (Y.Ö.A.).

2013-2015 yılları arasındaki bazı sohbetler sırasında birkaç Bulgar akademisyene, *stotinka* (Bulgaristan'da yerli/otokton Türkler *santim* de demektedir) adlı Bulgar levasının metal bozuklukları üzerinde görünmeye başlayan Madara Atlısı'nın ne olduğunu ve neden bozuk paraların üzerinde olduğunu sorduğumda, "ne olduğunu ve neden stotinkalar üzerinde olduğunu" bilmediklerini söylemişlerdir (Y.Ö.A.). Bu veri, yıllar geçtikçe Bulgaristan'ın neredeyse temel ulusal simgesi haline getirilen Madara Atlısı'nın tepeden inme bir değer olduğunu da düşündürmektedir.

Görsel 3. Madara Atlısı: Bulgaristan'ın kuruluşunun 1300. yıldönümü dolayısıyla 1981'de Bulgar Komünist Partisi tarafından özel olarak bastırılan metal 2 Bulgar Levasının ön ve arka yüzü (Y.Ö.A., 30 Eylül 2021 tarihinde Vildane Alieva tarafından çekildi)

Görsel 4. Madara Atlısı Kabartması (Şumen Oteli, Mehana adlı Restoran Girişi, Bulgaristan) (Y.Ö.A., 30 Ağustos 2021 tarihinde Vildane Alieva tarafından çekildi)

Pliska rozeti:

Günümüzde Bulgarların ve Bulgar milliyetçilerinin temel simgelerinden biri, Birinci Bulgar İmparatorluğu'nun başkentini temsil eden Pliska rozetidir (bkz. Görsel 5). Varna Açık Hava Müzesi'ndeki tanıtımına göre, Pliska rozetinin yedi köşeli halinin ilişkili olduğu durum, eski Sapaean halklarının (Babilliler, Persler, Hintliler) inançlarına göre yedi gezegen biçiminde görünen yedi tanrıdır: Güneş, Ay, Jüpiter, Venüs, Mars, Satürn ve Merkür. Sapaean gökbilimcileri/astrologları genellikle yedi gezegeni yedi köşeli bir rozetin ışınları olarak tasvir etmişlerdir (Historical Park, 2020).

Günümüzde Bulgaristan'da hediyeelik eşya dükkanlarında, gündelik yaşamda, kafelerin duvarlarında vs. Pliska rozetini görmek mümkündür. Pliska rozetinin günümüzde Bulgaristan'ın gündelik yaşamında en fazla kullanılan hali ise kolye (bkz. Görsel 5) olarak boyuna asmaktır ve genellikle erkekler kullanmaktadır (Y.Ö.A.).

Görsel 5. Pliska rozeti kolyesi (Y.Ö.A., 30 Eylül 2021 Vildane Alieva tarafından çekildi)

Görüldüğü gibi günümüzde Bulgaristan'ın temel simgeleri arasında yer alan iki simge (Madara Atlısı ve Pliska Rozeti), eski Fars kültürüyle de ilişkilendirilmektedir.

4.2. Bizans yönetimi altındaki Bulgarlar ve İran bağlantısı: 1018-1185 Yılları Arası

678-1332 yılları arasında Bulgar devleti ve Bizans devleti arasında 34 savaş gerçekleşmiştir. Bulgarlar, Bizans karşısında birçok savaşı kazanmıştır. Ancak Birinci Bulgar İmparatorluğu, 1018 yılında Bizans devletine yenik düştü ve 1185 yılına kadar Bizans yönetimi altında kaldı. Bu dönemde İran coğrafyasında da çeşitli güçler hüküm sürmekteydi: Selçuklular, İldenizliler, Haremzşahlar, vs. Bulgarlara coğrafi konum olarak en yakın olanlar, Anadolu'yu da büyük ölçüde fetheden Selçuklular'dı.

Selçuklu Devleti, bir Türk-İran ya da Türk-Fars devleti olarak da adlandırılmaktadır. Günümüzde Bulgaristan'da Bulgarlar ve İran arasındaki bağlantıları keşfetme, geliştirip yakınlaştırma ve yeniden inşa etme süreçleriyle ilgilenen bazı yeni Bulgar milliyetçileri, Selçukluların "aslında Bulgar olduğu" tezini ileri sürmektedirler. Yeni Bulgar milliyetçilerinin, Sasani İran'ından sonra, en fazla Selçuklu İran'ıyla ve Selçuklularla olumlu bağlantı kurma çabası içinde oldukları söylenebilir. Örneğin bir önceki dönem İran coğrafyasına hâkim olan Arap Halifelikleri'yle bütünleşme yönünde bir bağlantı kurmamışlardır.

11. yüzyıl ile birlikte bir yandan Bulgar devletinin Bizans devleti tarafından işgal edilmesi, diğer yandan Selçuklu devletinin Anadolu ve İran coğrafyasında kurduğu politik-askeri egemenlikle birlikte, bu dönemdeki Bulgar-İran ilişkileri, Bizans-Selçuklu ilişkisi düzleminde de incelenebilir.

Bu dönemdeki Balkan Bulgarları ve İran coğrafyası arasındaki bağlantıları anlamlandırabilmek için, aşağıdaki üç farklı değişken göz önünde bulundurulabilir:

1. *Farsça'nın konumu*: Selçuklu devletinde egemen olan dillerden biri, Farsça'dır ve Farsça "lingua franca (ortak dil)" konumundaydı. Selçuklu devleti, bugünkü anlamda çokkültürlü yapıya izin veriyordu. Selçuklu devletinde Farsça'nın konumu nedeniyle günümüzde bazı Bulgar milliyetçileri, Selçuklular ve Bulgarlar arasında ortak bağlantı aramakta ve bu bağlantıyı da Sasani ve Bulgarlar bağlantısının neredeyse bir devamı olarak konumlandırmaktadırlar.

2. *Bulgaristan'ın Nesebir'i, İran'ın Neyşabur'u*: Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ilk başkenti, bugün İran'ın kuzeydoğusunda bulunan Neyşabur (Neyshabur, Nishapur) kentidir. Neyşabur, 1037-1043 yılları arasında Selçuklu devletinin ilk başkentiydi. Ömer Hayyam'ın da doğduğu kent olan Neyşabur, İran'da aynı zamanda İdil Bulgarları'yla da en yoğun ticaretin yapıldığı kenttir. Bugün Bulgaristan'ın güneydoğusunda bulunan Burgas kentine bağlı Nesebir kasabasının, İran'daki Neyşabur kentiyile aynı adı taşıdığı düşünülmektedir. Nesebir, tarihi yapılarının çokluğu nedeniyle 1983'te UNESCO'nun dünya mirası listesine girdi. Nesebir'da farklı kültürlerle ait arkeolojik eserlerin kalıntıları bulunmuştur: Trak, Grek, Roma, Bizans ve İran. Çobanov (Çobanov, 2006), Nesebir'daki yapılarda egemen olan Bizans-Grek-Roma mimarisinin ayrıntıları arasında İran-Pers simgelerinin izlerine rastlanabildiğini söylemektedir. Sasani Kralı Şapur I, Roma'yı yendiğinde kendisiyle birlikte gelen sanatkarlar ve mimarlarla Nesebir (Güzel Kent anlamına geliyor) kentini kurduğu ileri sürülüyor (ArmymediaBg, 2021). Ancak Nesebir kasabasının adının ilk izlerine, 11. yüzyılda rastlanmaktadır.

3. Bizans karşıtı Bulgar isyanlarında İnan bağlantılı iki tarikatın rolü: Pavlusçular ve Bogomiller

Bulgarlar, Bizans yönetimi altında kaldıkları 167 yıl boyunca, Bizans yönetimine karşı altı büyük isyan çıkardılar (İrecek, 1888; Zlatarski, 1934). Söz konusu isyanlar sırayla şöyledir: Peter Delyan Ayaklanması (1040-1041), Nikulitsa Delfina Ayaklanması (1066), Georgi Voyteh Ayaklanması (1072-1073), Nestor Ayaklanması (1074), Leka Ayaklanması ve Nesebir'da gerçekleşen Dobromir Ayaklanması (1079) ve Travıl Ayaklanması (1084-1086).

Ayaklanmalarda hem dış hem iç etkenlerin rolü bulunmaktadır. Dış etkenlerden biri, Selçukluların doğudan yaptığı saldırılarla Bizans devletini zayıflatmasıdır. Örneğin Bulgarların Georgi Voyteh Ayaklanması'na yol açan temel neden, Selçuklu devletinin 1071'de güçlenmesiyle Bizans devletinin aşırı derecede zayıflamasıdır. Tuna boyundan Peçeneklerin saldırıları ve İtalya'dan da Normanların saldırıları, Bizans'ı zayıflatan diğer dış nedenlerdir.

İç etkenler olarak, Bulgaristan içindeki özellikle Pavlusçular ve Bogomillerin, kuzeyden Kumanlar ve Peçeneklerin, zaman zaman da güneydeki Yunanlılar ve Ulahların ayaklanmalara gösterdikleri destek sıralanabilir.

Pavlusçular ve Bogomiller, İnan coğrafyasında kökleri bulunan ve İnan'dan Bulgaristan'a yayılan dini mezhep ve tarikatlar arasında bulunmaktadır.

Pavlusçular:

Altı ayaklanmadan ikisi, Pavlusçuların desteğiyle çıkmıştır. Leka Ayaklanması, günümüzde orta Bulgaristan'da bulunan Plovdiv kentindeki Pavlusçular'dan Leka tarafından çıkarıldı. Leka'nın bir Peçenek kadınla evli olduğu bilinmektedir. Pavlusçular'ın, Bulgaristan'da en yoğun yaşadığı kent, Plovdiv'dir. Travıl Ayaklanması da, Trakya'nın kuzeyindeki Pavlusçuların çıkardığı bir diğer ayaklanma olarak bilinmektedir.

7. yüzyılda ortaya çıkan Hıristiyan mezhebi Pavlusçuluk, 3. yüzyılda İnan'da yayılan gnostik din Maniciliğin etkisinde de kalmıştır. Bizans devleti, Anadolu'da ve Anadolu'nun doğusunda bulunan Pavlusçular'ı bir tehdit olarak görüyordu. Bizans yönetimi, 7. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar çeşitli dönemlerde özellikle doğusundaki Pavlusçuları zayıflatmak için yerlerini değiştirdi ve büyük ölçüde Balkanlar'a (Bulgaristan, Makedonya ve Yunanistan) sürdü. En fazla Bulgaristan'da Plovdiv (Filibe, Hülbe) kentine yerleştirilmişlerdir. Bugün, geçmişte Bizans tarafından Bulgaristan'ın güneydoğusu ve orta bölgelerine sürülmüş olan Pavlusçular, büyük ölçüde Bulgarlaşmıştır. Günümüzde Katolik Bulgarlar ve Banat Bulgarları, bir açıdan Pavlusçuların devamıdır.

Bogomiller:

Bulgaristan'da Bizans karşıtı ayaklanmalara destek veren tarikatlardan bir diğeri Bogomiller'dir. Bogomiller, İnan coğrafyası kökenli Maniciliğin etkisindeki düalist anlayışa sahip tarikatlardan biridir. Dinler tarihçilerine göre, "en temel özellikleriyle düalist anlayış Zerdüştlüğe dayalı İnan geleneğinde ve Hıristiyan gnostisizmde görülmektedir" (Işık, 2017, ss.113,122-124,140-141).

Bogomilizm'in kurucusu Bulgar Papaz Bogomil, Bulgaristan'da 10. yüzyılda yaşamıştır. Bogomil, Bulgarca sözcük anlamı olarak "Tanrı'nın sevdiği" anlamına gelir. Ancak bir teze göre tarikat, Bulgarca nedeniyle değil, Farsça nedeniyle bu anlamı taşır. Bogomiller "tarihî kimliğinde taşıdığı heretik muhâlefet mânası yanında, dönemin Katolik Kilisesi'nin ve feodalizmin baskılarına karşı Osmanlı fetihlerinin öncülerini alperen hoşgörüsü ile Balkanların İslamlaşmasında etkin rol oynamış Ortaçağ Hıristiyanlığı'nın düalist-gnostik tarikatlarından biridir." Bogomiller de Pavlusçular gibi, Manici dünya görüşünden etkilenmiştir, bu açıdan Bogomiller ve Pavlusçular benzerdir. Hem Bogomillerin hem Pavlusçuların doktrin anlayışları, Ortodoks Kilisesi ve Katolik Kilisesi pratikleriyle karşıt özellikler taşır. Bulgaristan merkezli Bogomiller, Balkanlar dışında özellikle Avrupa'da Fransa ve İtalya'da etkili olmuşlardır. "Bogomiller, ... birçok sebeple milletlerin politik ve sosyal özgürlük mücadelelerini desteklerler." Bogomiller, Bulgarların Bizans'a karşı 1180-1185 yılları arasında zafer kazanarak 1185'te bağımsızlaşmasına destek göstermişlerdir (Işık, 2017, ss.109,119-120,131-132).

Bulgaristan, İnan coğrafyasında ortaya çıkan Manicilik gibi düalizme inananların sığındıkları coğrafya olarak görünmektedir. Fransızlar, episkopos teriminde Bulgarların etkisi altında kaldılar, böylece tüm Fransa'da heretikler Bulgar adlarıyla anılmaya başladılar. Bulgar Bogomilleri'nin XIII. asır başlarında ve IV. Haçlı seferinde Doğu Latin İmparatorluğu'nun kurulmasında etkisi bulunmaktadır. Bulgaristan, Bogomilizm'in oluşumundaki ilk merkezdir. Bu tarikat sonra İtalya ve Fransa'da da yaygınlık kazanmıştır (Işık, 2017, ss.166-171).

Bizans yönetimi altındayken Bulgaristan'dan Anadolu'nun çeşitli yerlerine Bulgarlar getirilip yerleştirilmiştir. Bugün Anadolu'da (özellikle doğu Karadeniz, Trabzon, Artvin ve Toroslar'da) Bulgar adı taşıyan yerleşim yerleri bulunmaktadır.

Başka bir deyişle Bizans yönetimi altındayken, bir yandan doğudaki Pavluşçular ve Bogomiller Bulgaristan'a, diğer yandan Bulgaristan'daki Bulgarların bir kısmı da Anadolu'nun kuzeydoğu ve güneydoğu bölgelerine yerleştirildiler.

4.3. İkinci Bulgar İmparatorluğu ve İran bağlantısı: 1185-1396 Yılları Arası

1185 yılında Bulgarların Bizans'tan bağımsızlık kazanmasında, batıdan Kutsal Roma İmparatorluğu ve Macarların, doğudan Selçukluların saldırıları sonucu Bizans devletinin zayıflaması da etkili olmuştur. Bulgaristan'ın eski gücü, 1196-1207 yıllarında hüküm süren Kaloyan döneminde yeniden canlandırıldı. Bulgar Çarı Kaloyan, Roma'dan gücünün tanınmasını istedi ve Papa Innocent III ile 1202-1204 döneminde yoğun yazışmalar ve elçiler aracılığıyla görüşmeler gerçekleştirdi. Bunun sonucunda, Roma Kilisesi ve İkinci Bulgar İmparatorluğu arasında Bulgarların Ortodoks inancını değiştirmeden bir birlik kuruldu.

Balkanlar'da İkinci Bulgar İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü 1185-1396 yılları arasında İran coğrafyasında bütün olarak ya da parça olarak hüküm süren çeşitli güçler bulunuyordu. Günümüzde İran'ın en temel kültürel unsurlarından olan Türkçe ve Farsça, bu devletlerde de egemen diller arasında bulunmaktaydı. Bu güçler arasında belli başlıları sıralamak gerekirse: Gazneliler (963-1186), Selçuklular (1037-1157), İldenizliler (1136-1225), Haremşahlar (1077-1231), İlhanlılar (1220-1260), Timur İmparatorluğu (1370-1507), Karakoyunlular (1380-1469).

İkinci Bulgar İmparatorluğu'nun, 1185 yılında Bizans devletinden bağımsızlaşıp 1396 yılında Osmanlı devleti yönetimi altına girmesine kadarki 211 yıllık dönemde Bulgarlar ve İran coğrafyası arasındaki ilişkiler, Anadolu ve İran coğrafyalarına hâkim olan güçler üzerinden gerçekleşmiştir. Söz konusu ilişkilerin, büyük ölçüde Selçuklu değişkeniyle üç açıdan bağlantılı olduğu söylenebilir:

1. *Bulgaristan'a yerleştirilen Selçuklular:* Moğollar Asya'yı fethederken, Sarı Saltık önderliğinde bazı Selçuklular Bulgaristan'ın kuzeyine ve genel olarak Dobruca bölgesine yerleştirildi. Günümüzde Dobruca bölgesi, Bulgaristan ve Romanya topraklarında bulunur. Sarı Saltık, Alevi-Bektaşî'ydi. 13. Yüzyılın ortalarında önemli sayıda Selçuklu Türkü, Anadolu'dan Dobruca'ya gitmiştir. "Selçuklu Türkleri'nin Balkanlar'a ve Dobruca'ya geçişleri bu sıralarda olmuştur. Sultan II. İzzeddin Keykâvus Moğollar'a yenilince bazı taraftarlarıyla 1263-1264 yıllarında Bizans İmparatorluğu'na sığınmıştır. İmparator VIII. Mihail Palaiologos, bunlardan Sarı Saltuk'un bulunduğu bir grubu Kuzey Dobruca'ya Batı Karadeniz sahillerine yerleştirmiştir. ... Keykâvus'a izâfetle Gagauzlar olarak bilinen bu Selçuklu Türkleri hâlâ varlıklarını sürdürmektedirler. Saltuk Baba'nın maiyetindeki Türkler, ... Dobruca'da birçok yerleşim merkezi kurmuşlardır" (Karpas, 1994).

Anadolu'dan Bulgaristan'a yerleştirilen Selçuklular olduğu gibi, daha öncesinde de Bulgaristan'dan Anadolu'ya yerleştirilen Bulgarlar bulunuyordu.

2. *Anadolu'ya yerleştirilen Bulgarlar:* Bizans yönetimi, 11. yüzyıl başlarında Bulgaristan'ı ele geçirince, dönem dönem bazı Bulgarları bugünkü Trabzon ve Toroslar bölgesine yerleştirdi (İnan, 2003, s.71). İlerleyen dönemlerde Trabzon ve Toroslar'a yerleştirilen Bulgarların, Osmanlı devletine karşı Selçuklular ve Karamanlılar ile birlikte hareket edip ayaklandığı durumlar olmuştur. Ayaklanmanın temel örgütlenme yerlerinden biri, Toroslar'daki Bulgar dağıdır. Bu dönemde Anadolu'ya artık büyük ölçüde Selçuklular hâkimdir. Bazı milliyetçi Bulgar yazarlar, Selçuklular'da Bulgar kökeni aramaktadır. En yoğun olarak Bulgar ailelerin yerleştirildiği Trabzon'da "Bulgar dağı", "Tonya" adlı yerleşim yeri, Konya'da Toroslar'da Bolkar/Bulgar dağı, Artvin tarafında "Bulgar çayırı" vs. bulunmaktadır. Günümüzde Bulgarlar, Bulgarların Anadolu'daki izlerini bu adlarla sürerek Bulgarlar ve Selçuklular arasında birtakım bağlantılar kuruyorlar. Selçukluların (ayrıca Karamanlıların) kökeninin, Oğuzların Bulgar kökeninden geldiğini, Selçuklu sultanları İlgazi ve İzzettin Keykavus'un Bulgar olduğunu vs. ileri sürenler bulunmaktadır (bkz. Venedikova, 1998; Şişmanov, 2001).

3. *Bulgaristan'a ve İran'a yerleştirilen Karamanlılar:* Selçuklu devleti yıkıldıktan sonra yerine birçok beylik kuruldu. Karaman Beyliği, Osmanlılar'la en fazla ve son ana kadar çatışan ve mücadele eden beylikti. Selçuk Türkleri, Osmanlı Türkleri'ne karşı Karamanlılar'ın yanında yer almıştır. Diğer beyliklerden farklı olarak Karamanlılar, Selçuklular'ın devlet yapısını tek koruyup sürdüren beyliktir. Karamanlılar, Farsça ve Arapça da kullandılar, ama 1277 yılında Anadolu'da artık sadece Türkçe konuşulacağını bildirdiler. Sonraları Osmanlılar tarafından güçlerini azaltmak için Karamanlılar, çeşitli bölgelere dağıtıldılar. Bu bölgeler arasında başlıca Bulgaristan var, ancak Karamanlılar'dan bazıları bugünkü İran'ın kuzeyine de gönderilmiştir.

4.4. Osmanlı yönetimi altındaki Bulgarlar ve İran bağlantısı: 1396-1878 Yılları Arası

1396 yılında İkinci Bulgar İmparatorluğu, Osmanlı devleti yönetimi altına girdi. 1396-1878 yılları arasında Bulgarlar, Osmanlı yönetimi altındayken, İran coğrafyasının tümüne ya da parça olarak hâkim olmuş olan temel güçler şöyledir: Türk-Moğol İmparatorluğu olarak bilinen Timur İmparatorluğu (1370-1507), başkenti Tebriz olan Karakoyunlular (1380-1469), başkentleri Diyarbakır ve Tebriz olan Akkoyunlular (1378-1508), başkenti

Tebriz olan Safevi Devleti (1501-1736), Afşar Hanedanı (1736-1796/1802), Zend Hanedanı (1750-1794), Kaçar Hanedanı (1779-1925).

482 yıl süren bu dönemde, Bulgarlar ve İran coğrafyası arasındaki ilişkiler, makale kapsamında aşağıdaki iki değişken açısından incelenmektedir:

4.4.1. Bulgaristan'a yayılan İran coğrafyası kökenli tarikatlar

Bulgaristan'da faaliyet göstermiş büyük ölçüde İran coğrafyası (ya da büyük ölçüde Horasan da denebilir) merkezli sayılan üç büyük düşünce-inanç akımı bulunmaktadır: *Bektaşilik*, *Kadirilik*, *Halvetilik* ve *Kızılbaşlar*.

Bektaşiliğin, daha çok Bulgaristan'ın güneyinde, *Halvetiliğin* daha çok Bulgaristan'ın orta ve kuzeyinde, *Kadiriliğin* ise daha çok Bulgaristan'ın orta ve kuzeybatısında yayıldığı söylenebilir. Ancak günümüzde Bulgaristan'da *Halvetilik* ve *Kadiriliğin* pek izleri kalmamışken, *Bektaşilik* Bulgaristan'ın güneyinde görülmektedir.

Kadirilik: 1078-1166 yılları arasında yaşayan Abdülkâdir-i Geylânî, İran'da doğmuş ve Sufizm'in bir kolu olan Kadiriliği kurmuştur. "Kâdirilik, Abdülkâdir-i Geylânî hazretleri tarafından 12. yüzyılda kurulmuştur. İslâm dünyasının ilk tarikatları arasında olan Kâdiriliğin Balkanlar'da yaygınlık kazanması 17. yüzyıla rastlamaktadır. Filibe'de, Sofya'da ve Vidin'de Kâdirî tekkelerinin varlığı bilinmektedir. Ancak hiçbiri günümüze gelmemiştir" (Bilecik, 2020, ss.196).

Halvetilik: Halveti Şeyhi Bali Efendi'nin Sofya'ya gelmesi ile Halvetilik, Bulgaristan topraklarına da yayılmıştır. En yaygın İslam tarikatı olan Halvetilik, 14. yüzyılda İran coğrafyasında doğmuştur. Anadolu ve Rumeli'de en çok tekkesi bulunan tarikatlardan biri, belki de birincisidir. Osmanlı Sultanları'nın çoğu Halveti tarikatına bağlıdır. Balkanlar'a 15. yüzyılın başında yayılmıştır. Halvetiyye'nin Bulgaristan'da en yaygın olduğu yerler kuzeydoğu ve kuzeybatı bölgeleridir. Sofya, Köstendil, Gotse Delçev (Nevrekop), Plovdiv (Filibe, Hülbe), Pirevadi, Tatarpazarcık, Tırnova, Silistre, Şumnu, Burgas, Varna, Karnobat, Kızanlık, Yambolu kentlerinde yaklaşık yirmi beş Halvetî tekkesi kurulmuştur. Ancak tekkelerden hiçbiri günümüzde mevcut değildir. Sadece Sofya'da Sofyalı Bali Efendi'nin türbesi bulunmaktadır (Mehmed, 2016, ss.68-77; Bilecik, 2020, ss.194-196).

Bektaşilik: Bektaşilik, Bulgaristan'daki en yaygın tarikattir. İran'ın Nişabur kentinde doğmuş Hacı Bektaş-ı Velî ve çevresi tarafından kurulmuş bir tarikattir. "Kuruluşunu takip eden yüzyıllarda Kalenderilik, Haydârilik gibi Bâtınî-Şii meşrepli zümreleri bünyesine katarak heterodoks bir akım hâline dönüşmüştür. Bulgaristan'da İslâmiyet'in yaygınlaştırılması çalışmaları sırasında Bektaşilerin büyük rolü olmuştur" (Bilecik, 2020, s.198). Günümüzde Bulgaristan'da varlığını sürdüren en güçlü Alevi-Bektaşî tekkeleri şunlardır: Demir Baba Tekkesi, Hüseyin Baba Tekkesi ve Ak Yazılı Baba Tekkesi.

Kızılbaşlar: Kızılbaşlar, 15. yüzyılın sonlarında İran'ın Safevi hanedanının kuruluşuna katkıda bulunan, ağırlıklı olarak Türkmen Şii gruplardan oluşmaktaydı. I. Selim (1512-1520) zamanında Şii İran'la yapılan savaş sırasında sınır bölgelerinde bulunan Şii nüfusu, Bulgaristan'ın kuzeyine, çoğunlukla Deliorman bölgesine yerleştirildi (Georgiyev vd., 2012, s.14'ten aktaran: Mehmed, 2016, s.67). Bulgaristan'da günümüzde "Kızılbaş" olarak adlandırılan kesimler bulunmaktadır. Bulgaristan'da Hanefî mezhebine mensup Sünniler ve Kızılbaşlar arasında önyargı bulunmaktadır. Sosyalist rejim döneminde Sünnî Türkler, Sünnî olmayan Müslüman Türklere Alevî ya da Bektaşî değil, genellikle "Kızılbaş" demektedir.

4.4.2. Bulgarların Osmanlı devletinden ayrılmasında İranlı etkenin rolü: Misyoner Rakovski'den Kaçar İrani'na

19. Yüzyıl sonlarına doğru Bulgarların, Osmanlı devletine karşı isyanlarının en temel örgütleyicilerinden biri, hatta genellikle isyanın başlatıcısı olarak kabul edilen Georgi Stoykov *Rakovski*'dir (1821-1867). Rakovski, misyonerdir ve Farsça bilmektedir (Bulgaria ON AIR, 2019). 1860'larda Rakovski, Hint-Avrupa kültürü üzerine çalışma yaparken, Bulgar kültürü, folkloru ve dilinde Vedik kültürünün etkileri kadar Avesta tanrıları, dili ve inancının etkisi de olduğunu yazmıştır. Rakovski, bir yerde Bulgar folklorunda, İran coğrafyası merkezli Zerdüştlük inancının da etkisi olduğunu söylemektedir (Lyutskanov, 2011). Osmanlı karşıtı Bulgar misyoneri Rakovski'nin, belki de Bulgar kültürünü Fars kültürüyle ilk bağlantılandıran kişi olduğu söylenebilir.

Kaçar İrani, Bulgaristan'ın Osmanlı'dan bağımsızlığını ilk tanıyan Asya ülkesi oldu. O sırada İstanbul'da da *Ahter* adlı bir gazetenin çıktığını da belirtmek gerekir. *Ahter*, 1876-1896 yılları arasında İstanbul'da bulunan İranlılar tarafından Farsça yayımlanan ve İran'daki Kaçar yönetimine karşı yurtdışındaki muhalif ses haline gelen bir gazete oldu (Kurtuluş, 2020; Kiren, 2021, ss.67-68,70-71).

4.5. Üçüncü Bulgar Devleti (Bulgaristan) ve İran Bağlantısı: 1878-2021 Yılları Arası

1877-78 Türk-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrası Bulgarlar, 1878'de Osmanlı devletinden yarı özerklik, 1908'de tam bağımsızlık kazandılar. Bulgarların Osmanlı devletinden bağımsızlığını ilk tanıyan Asya ülkesi, İran (Kaçarlar)

oldu. Bu durum, Üçüncü Bulgar Devleti (bugünkü Bulgaristan) ve İran arasında kurulan ilk ilişki olarak kabul edilebilir.

1878-2021 yılları arasında hem Bulgaristan hem İran, Avrupalı güçlerin (Fransız, Alman, Avusturya), Anglosakson güçlerin (ABD ve Britanya) ve Rusya'nın sürekli mücadele, saldırı ve işgal alanı haline geldi.

19. yüzyıl sonunda Bulgaristan ve İran üzerinde apaçık ortaya çıkan Anglosakson-Rus ittifakı, 20. yüzyıl boyunca da sürmüştür. 1907 *İngiliz-Rus Konvansiyonu* bağlamında yapılan resmi ve resmi olmayan görüşmeler sırasında İran, Afganistan ve Bulgaristan aralarında paylaşıldı. 1940'larda Anglosakson-Rus ittifakı, Bulgaristan ve İran'ın Hitler Almanyası etkisinde kalmaması için hem Bulgaristan'a hem İran'a karşı aşırı derecede saldırgan müdahalelerde bulundu (Dinç, 2019).

1878-2021 yılları arasındaki 143 yıl boyunca Bulgarlar ve İran coğrafyası arasındaki ilişkiler, aşağıda dört ulam altında incelenmektedir.

4.5.1. Bulgaristan ve İran arasındaki diplomatik ve ekonomik ilişkiler

Kaçar İmanı, Bulgaristan'ın Osmanlı devletinden bağımsızlığını tanıyan ilk Asya devletidir. Sosyalist Bulgaristan ise, 1979'da İran İslam Cumhuriyeti'ni tanıyan hem ilk "Doğu Avrupa" hem ilk Balkan devletidir, dünya çapında ise dördüncü devlettir.

Günümüzde Bulgaristan-İran arasındaki diplomatik ilişkilerin gelişmesine katkıda bulunmak amacıyla söz konusu karşılıklı iki tarihsel tanıma, Bulgaristan ve İran resimleri tarafından sıkça anımsatılmakta, vurgulanmakta ve bununla övünülmektedir (bkz. IRNA, 2020).

Bulgaristan ve İran arasındaki diplomatik ilişkiler, resmi olarak 1897'de kuruldu. 2021 yılında, diplomatik ilişkilerin başlangıcının 125. yıldönümü kutlandı (Republika Bılgariya Ministerstvo na Vınşnite Raboti, 2021a).

Ancak diplomatik ilişkilerde kesinti de yaşandı. İlk ve tek kesinti, İkinci Dünya Savaşı'nda farklı tarafları desteklemeye başlamalarıyla gerçekleşti. 17 Eylül 1941 tarihinde İran, Bulgaristan'la diplomatik ilişkilerini kesti. Nedeni, Bulgaristan'ın İkinci Dünya Savaşı'na İttifak Devletleri tarafında katılmasıydı. Önce tarafsız kalan İran, bu tarihte Hitler-karşıtı koalisyonu desteklediğini açıkladı. Diplomatik ilişkilerin kesildiği dönemde Bulgaristan'ın İran'daki diplomatik çıkarları Yugoslavya ve Çekoslovakya tarafından, İran'ın Bulgaristan'daki çıkarları ise Belçika Krallığı tarafından temsil edildi. Bulgaristan ve İran arasındaki diplomatik ilişkiler, yaklaşık olarak 20 yıllık bir kesintiden sonra 15 Aralık 1961 tarihinde yeniden başladı (Uzunova, 2016, s.509).

Tahran'da 1963'te Bulgaristan Elçiliği, 1964'te Bulgaristan Büyükelçiliği açıldı. Eylül 1972'ye kadar Belgrad'daki İran Büyükelçiliği, Bulgaristan'dan sorumluydu, ancak bu tarihten sonra Sofya'da İran Büyükelçiliği misyonu açılabilirdi.

Yaklaşık olarak yirmi yıllık bir kesintiden sonra, 1960'larda Bulgaristan ve İran arasındaki diplomatik ilişkilerin yeniden başlaması, büyük ölçüde ABD etkisiyle olmuştur. Ancak aralarındaki diplomatik ilişkilerin 1941'de kesilmesinde de rol oynayanlardan biri ABD, diğerleri Britanya ve Rusya'dır.

1960'larda Moskova mali zorluklar, Bulgaristan ekonomik kriz yaşamaktaydı. Moskova'nın da göz yummasıyla, 1960'lı yıllarda Bulgaristan-ABD ilişkileri, yenilendi. Bulgaristan, ABD ile istikrarlı ve kalıcı ticari ilişkiler kurmaya çalışıyordu, ancak ABD, Bulgaristan'la ekonomik ilişki kurma girişiminde bulunmadı, bu işi İran'a bıraktı. Başka bir deyişle ekonomik krizdeki Bulgaristan'la ne SSCB ne ABD ilgilendi, ama İran'ın ilgilenmesine izin verdiler.

Böylece ABD bu girişimi, "1966'da 'en göz ardı edilen' Sovyet uyduları olan Romanya, Macaristan, Çekoslovakya ve Bulgaristan ile verimli ekonomik ilişkiler kuran Ortadoğu'daki en yakın ABD müttefiki İran'a bıraktı." Çünkü "Amerika Birleşik Devletleri'nden farklı olarak, Orta Doğu'daki Batı çıkarlarının güçlü bir savunucusu olan ve son zamanlarda [1960'larda] çok daha özgür bir dış politika izleyen İran, özellikle sosyalist ülkelerle ekonomik ilişkilere ilgi duymaya devam etmekteydi" (Uzunova, 2016, s.508).

1966'da İran Şahı, Bulgar Ulusal Meclis Başkanı Georgi Traykov'un daveti üzerine Bulgaristan'ı ziyaret etti. Bir yıl sonra, 1967'de, Traykov, Tahran'ı ziyareti etti ve Bulgaristan-İran kültürel işbirliği konusunda bir anlaşma imzalandı. 26 Kasım 1967'de İran Başbakanı Amir Abbas Hoveida, gelecekteki Bulgar-İran işbirliğinin parametrelerini görüşmek ve Bulgaristan-İran Ekonomik, Bilimsel ve Teknik İşbirliği Komitesi'nin temellerini atmak için Bulgaristan'a resmi bir ziyarete bulundu. Toplantıda Hoveida, Bulgaristan'dan İran'a et ve süt ürünleri, makine, kimyasallar ve gübreler, elektrikli ekipman, metaller, inşaat ve madencilik sektörlerine yönelik ürünlerin ihracatını da içeren ticaret için yapılan tüm tekliflere ilgi duyduğunu belirtti. Bulgaristan'a ise İran'dan ham petrol, reçine, halı ve yüksek kaliteli yün ithalatı kabul edildi. İlerleyen yıllarda iki ülke arasında tarım, bilim-teknik, su, orman arazileri üzerine de ortak çalışmalar oldu. Aralarında kredi borçları oldu. 1970'lerde Bulgaristan-İran arasındaki ticari alışveriş ve anlaşmaların uygulanmasında birçok sorunlar yaşanmaya başlandı.

Ancak Mayıs 1971'de Başbakan Hoveida, iki ülke arasındaki yakınlaşmaya olağanüstü katkılarından dolayı, o dönemde Bulgaristan'da en yüksek devlet ödülü olan Stara Planina Nişanı'na layık görüldü. Aynı yıl, üst düzey Bulgar yetkilileri ise, İran monarşisinin 2,500. yıldönümü kutlamaları için İran'a davet edildiler (Uzunova, 2016, s.510-515).

1961'de yeniden başlayan diplomatik ilişkiler sürecinde Bulgaristan-İran arasında imzalanan temel ikili anlaşmalar şöyledir: 1967 Kültür Anlaşması; 1973 Uzun Vadeli Ekonomik, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması; 1991 Diplomatik Pasaportlar İçin Vizelerin Kaldırılmasına Dair Muhtıra; 1995 Ticari Pasaportlar İçin Vizelerin Kaldırılmasına Dair Muhtıra; 1992 Deniz Ticareti Taşıma Sözleşmesi; Veterinerlik faaliyetleri alanında İşbirliği Anlaşması; 1998 Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması; Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme ve Vergi Kaçakçılığını Önleme Anlaşması ve buna ilişkin 2004 Protokolü vs. (Republika Bilgariya Ministerstvo na Vınşnite Raboti, y.k.).

Sosyalist Bulgaristan, 1979'da İran İslam Cumhuriyeti'ni tanıyan dünya çapındaki dördüncü ülkedir. 1980'lerde Bulgaristan ve İran, çeşitli düzeylerde yoğun temaslar gerçekleştirdiler. Son yıllarda, en önemli ziyaretler ise şöyle sıralanabilir: Temmuz 2016'da Bulgaristan Başbakanı Boyko Borisov'un İran ziyareti; Şubat 2018'de İran Dışişleri Bakanı Dr. Mohammad Javad Zarif'in Bulgaristan'a ziyareti; Mayıs 2018'de Bulgar Ekonomi Bakanı Emil Karanikolov'un İran ziyareti. BM Genel Kurulu'nun 2017 ve 2018 yıllarında New York'ta gerçekleştirilen 71. ve 72. oturumlarında iki ülke cumhurbaşkanları ikili görüşmeler gerçekleştirdi (Republika Bilgariya Ministerstvo na Vınşnite Raboti, y.k.).

Bulgaristan-İran ilişkileri için geniş bir kurumsal çerçeve oluşturulmuştur. Dışişleri Bakanlığı arasında, siyasi istişarelerin esas alındığı bir İşbirliği Protokolü Mayıs 1994'ten beri yürürlüktedir. Sektörel işbirliği için bir dizi mekanizma bulunmaktadır. Örneğin Ekonomik ve Bilimsel-Teknik İşbirliği Ortak Komisyonu, ulaştırma alanında Ortak Komisyon, yasadışı uyuşturucu kaçakçılığı ve öncüleri ile mücadele alanında Ortak Komisyon; Enerji alanında Ortak Komite, vs. (Republika Bilgariya Ministerstvo na Vınşnite Raboti, y.k.).

Ancak Bulgaristan'daki İran Büyükelçisi Mohammad Javad Rasouli, diplomatik ilişkilerin 124. yıldönümü dolayısıyla 14 Kasım 2020 tarihinde Bulgar Ulusal Radyosu'na verdiği bir röportajda, İran ve Bulgaristan'ın ekonomi, ticaret ve turizm alanlarında büyük işbirliği potansiyeli olmasına rağmen, bu alanlardaki işbirliğinin siyasi ve kültürel ilişkilerde olduğu kadar gelişmediğini söyledi. Rasouli, iki ülke arasındaki ticarete 2020 yılında 2019 yılına göre bir artış olmasına rağmen, iki ülke arasında istenen ekonomik alışveriş seviyesine ulaşmak için hâlâ önemli bir boşluk olduğunu dile getirdi (IRNA, 2020).

Bulgaristan-İran arasındaki diplomatik ilişkilerde en dikkat çekici durumlardan biri, 1980'lerde iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin kesilmemiş olması, hatta olumlu gelişme kaydetmesidir. 1980'lerde Bulgaristan'da Türk ve Müslüman nüfus üzerinde Avrupa tarihinin en hızlandırılmış *etnik soykırım* suçu işleniyordu. 1984-89 yılları arasında en yoğun biçimde yürütülen soykırımın Sofya-Tahran arasındaki diplomatik ilişkilerde bir kesintiye yol açmamış olması düşündürücüdür. Tahran'ın, batı Balkanlar'daki soykırımlara (örneğin Bosna soykırımı) epey duyarlı olduğu, ancak güneydoğu Balkanlar'daki soykırımlara (örneğin Bulgaristan'daki Soya Dönüş Soykırımı) epey duyarlı olmadığı söylenebilir.

1990 yılında Jelyu Jeleu, sosyalist rejim sonrasında Bulgaristan'da demokratik olarak seçilmiş ilk cumhurbaşkanı oldu. Jeleu, ülkeyi Frankofonlar alanına dâhil etti. Buna Fransa ve Frankofonların kendileri bile şaşırды. Bulgaristan, 2004'te NATO, 2007'de AB üyesi oldu. İran'ın Bulgaristan'la diplomatik ilişkiler kurması, aynı zamanda Frankofonlar, NATO ve AB ile de ilişki kurması demektir. Tam tersi de doğrudur. Frankofonlar, NATO ve AB, Bulgaristan aracılığıyla İran'la ilişki kurabilmektedir.

Son yıllarda Bulgaristan-İran arasındaki ilişkiler; 18 Temmuz 2012 tarihinde Bulgaristan'ın Burgaz kentinde İsrail asıllı turistleri taşıyan bir otobüste gerçekleşen bombalı saldırı sonrasında, uluslararası medyada da gündem oldu. Bombalı saldırıyı üstlenen olmadı, ancak başat, yaygın ve popüler algıda saldırının *Hizbullah* ya da *Kudüs Gücü* tarafından işlendiği düşünüldü. 2013'te Bulgaristan İçişleri Bakanlığı tarafından yapılan resmi açıklamada, saldırının arkasında "Hizbullah'ın olduğuna dair işaretler" olduğu söylendi. 2014'te ise Bulgaristan, bomba saldırısını Lübnan ve Fransız çifte vatandaşı bir failin gerçekleştirdiğini belirlediklerini açıkladı.

Günümüzde serbest erişime açılan komünist dönem devlet arşivleri incelendiğinde, "Hizbullah"ın Bulgaristan'daki varlığının komünist döneme, özellikle 1980'lere dayandığı görülmektedir. Sosyalist dönemde Bulgaristan'a öğrenim görmek için giden Arap öğrenciler arasında "Hizbullah" ve Şii hareketi "Amal"ın üyeleri bulunuyormuş. Ayrıca "Hizbullah"ın, 1980'lerde Bulgaristan'da adları değiştirilen soykırım mağdurlarıyla bilgi toplamak için görüştüğü belirtilmektedir. "Hizbullah" ve sosyalist Bulgaristan arasındaki ilişkiler değerlendirilirken, "komünist Bulgar istihbaratının, Hizbullah'a yıllarca yardım etmiş olabileceği" algısı ortaya çıkmaktadır.

4.5.2. Bulgaristan ve İran arasındaki kültürel etkileşim

26 Kasım 1967 tarihinde Tahran'da, Bulgaristan ve İran arasında bir Kültür Anlaşması imzalandı. Anlaşma Farsça, Bulgarca ve İngilizce imzalandı. 1967'den beri, iki ülke arasındaki kültürel etkileşim giderek artmış ve çeşitlenmiştir.

Bulgaristan'da gerçekleşen Bulgar-İran kültürel etkileşimleriyle ilgili kimi örnekler:

Bulgaristan'da Farsça öğretimi, 1959'da Sofya Üniversitesi'nde Türkoloji alanında seçmeli bir ders olarak başladı. Bulgaristan'da öğrenciler için ilk Fars dili kitabı 1966 yılında yayınlandı, yazarı Cemşir Sayar'dır. Cemşir Sayar, 1988 yılında Bulgaristan'da "Farsça-Bulgarca ve Bulgarca-Farsça Konuşma Kılavuzu" yayınladı. Farsça dil eğitiminin başlamasıyla, Hinduizm ve Arapça çalışmaları da başladı. 1991-1992 öğretim yılında, Sofya Üniversitesi'nde Fars Dili ve Edebiyatı bölümü alt disiplin olarak açıldı, müfredatında Fars dili ve grameri, İran tarihi, klasik İran edebiyatı ve çağdaş İran edebiyatı yer almıştır. 1994 yılında Sofya Üniversitesi Şarkiyat Dilleri ve Kültürleri Fakültesi'nde "İranoloji", bağımsız bir akademik alan olarak kuruldu. 1994'ten beri Sofya Üniversitesi, her yıl İranoloji alanında öğrenci almaktadır. Lisans alanında İranoloji bölümündeki eğitim-öğretim, 4 yıl sürmektedir. 2009 yılında İranoloji bölümünde, yüksek lisans programı açıldı. Bulgaristanlı İranoloji öğrencileri arasında, Tahran Üniversitesi ya da Kazvin'deki Uluslararası İmam Humeyni Üniversitesi'ne Fars dilinde doktora çalışması yapmak için gidenler var. İranoloji öğrencileri, öğretmenleri ve mezunları, birçok kez İran'a seyahat etmiştir. Bugün, Bulgaristan'da çeşitli alanlarda çalışan yüzden fazla İranoloji mezunu bulunmaktadır. Bulgar İranologların bazıları, Bulgaristan'ın Dışişleri Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Bilim Bakanlığı, kültür departmanları, ülkenin güvenlik departmanları, turizm ve ticaret alanlarında çalışmaktadır (Nazari, 2016). Örneğin, Haziran 2020 tarihinde İran'a Bulgaristan Büyükelçisi olarak atanan Nikolina Kuneva, 2001 yılında Sofya Üniversitesi'nin İranoloji bölümünden mezun oldu.

2010 yılında Plovdiv Üniversitesi'nde Yabancı Diller Fakültesi'nde ücretsiz Farsça dersleri vermeye başlandı. Smolyan Üniversitesi'nde de ücretsiz Farsça derslerine başlandı. Smolyan, Bulgaristan'ın güneyinde Müslümanların en yoğun yaşadığı kentlerden biridir. Bulgaristan'da bazı okullarda lise düzeyinde de Farsça dersleri var. Bulgaristan'da İran İslam Cumhuriyeti'nin kültürel danışma merkezi de her yıl, ücretsiz Farsça kursları düzenlemektedir.

İran Kültür ve İslami İrşat Bakanlığı tarafından verilen 21. İran Yılım Kitabı Ödülü'nün sahibi, yazdığı "Bulgarca-Farsça Sözlük" ile Profesör İvo Kiril Panov oldu. Panov, Kabil Üniversitesi'nde eğitim almıştır, günümüzde Sofya Üniversitesi İranoloji Bölümü Başkanı'dır (Nazari, 2016).

Bulgaristan ve İran üniversiteleri arasında bilimsel ve akademik etkileşim giderek artmaktadır. Bulgarca ve Farsça arasındaki 1,000 ortak sözcük bulunduğuna dair Bulgarca akademik bir çalışma yayınlandı (Stambolieva, 2016). Söz konusu sözcükler arasında örneğin şunlar sıralanmaktadır: "han, çeşma, perde, pari, çimşir, çardak, pergel, çadır, şişe" vs.

Özellikle son yirmi yıldır, İranlı birçok yazarın çalışmaları Bulgarca'ya çevrildi. Örneğin: Firdevsi'nin Şahname'si, Hayyam'ın Dörtlükler'i, Saadi'nin Golistan'ı, Hafız ve Mevlana'nın bazı eserleri, vs. Bu çeviriler genellikle İvo Panov gibi Bulgar İranologlar tarafından yapılmaktadır. 2020 yılında İmam Humeyni'nin yaşamı hakkında Bulgarca kitap yayınlandı. Bulgar İranologlar, Bulgaristan'da Osmanlı devletinden kalan arşivlerdeki minyatürler ve metinler üzerinde de çalışmaktadır.

2 Haziran 2021 tarihinde Sofya'daki en büyük kültür merkezi olan NDK'daki Azaryan Tiyatrosu'nda (Teatr Azaryan), Bulgaristan'da ilk kez Firdevsi'nin Şahname adlı eseri sahnelendi.

Bulgaristan-İran arasında hem diplomatik hem kültürel etkileşimin en yoğunlaştığı günler, Nevruz kutlamalarının yapıldığı günlerdir. Nevruz günlerinde, hem diplomatik düzlemde (bkz. Görsel 6), hem gündelik sokak festivalleri düzleminde Bulgaristan'da etkinlikler düzenlenmektedir. Bulgaristan'da giderek artan bir biçimde Nevruz'u, bir "İran", hatta bir "Fars" geleneği olarak algılatma çabaları bulunmaktadır. Bulgaristan'da her yıl 1 Mart tarihinde kutlanan *Baba Marta* (Bulgar kültürü ürünü) ve bahar bayramı olarak kutlanan *Hıdırlız* (Türk kültürü ürünü) bayramları ile *Nevruz* bayramı arasında ortak kökler olduğunu ortaya koyanlar bulunmaktadır.

Görsel 6. İran Büyükelçiliği'nde düzenlenen ve Bulgar tarafların da davet edildiği Nevruz kutlaması, 21 Mart 2021, Sofya, Bulgaristan (Diplomatiçeski Spektır, 2021)

İran'ın Çahaşanbe Sûri (Charshanbe Soori), Yalda gecesi, Nevruz, Sizdeh Be Der, Aşure gibi büyük kutlama ve törenleri Bulgaristan'da İran-Bulgar işbirliği ile tanıtılmaktadır. Ayrıca Zerdüştlük, Maniheizm ve İslam'ın çeşitli ayrıntıları da dâhil olmak üzere İran'ın eski dinlerine yönelik bilgiler de artmaktadır.

Bulgaristan'da İran'la ilgili gelenekler ve kültür, genellikle "doğunun büyüü" çerçevesinde sunulmaktadır. Örneğin "Persiya'nın Büyüsü, Bir Bulgarın Gözünden Büyülü Persiya, İran'ın Kalbi Persepolis" vs. gibi.

Bulgaristan'da rastgele dolaşırken herhangi bir festivalde (özellikle film ve müzik festivali ve yarışmalarında) İranlı gruplara ve İran kültürünün gösterisine rastlanabilir. Özellikle Sofya ve Plovdiv gibi büyük kentlerde ve Nesebir gibi tarihi kasabalarda (Y.Ö.A.). Örneğin Sofya Menar 2021 Film Festivali'ne İran, çeşitli filmlerle katılmıştır. İran ve Bulgaristan arasında spor alanındaki etkileşim de giderek artmaktadır, özellikle güreş, boks, futbol vs. gibi spor alanlarında.

"Mersi", "sağol(un), teşekkürler" anlamına gelen Fransızca bir sözcüktür. Günümüzde gündelik yaşamda *mersi* sözcüğü, hem Bulgaristan hem İran'da sıkça kullanılmaktadır (Y.Ö.A.).

İran İslam Cumhuriyeti'nin kuruluş gününde de Bulgaristan'da çeşitli etkinlikler düzenlenmektedir. Örneğin söz konusu günde Bulgar tv'lerinde Sofya'daki İran Büyükelçisi konuk olup sohbet yapabilmektedir. İran, Bulgaristan'da Bulgarca "Al Kudüs, Filistin" etkinlikleri de düzenlemektedir. Sofya'da kent merkezinde "İran Kültür Merkezi" bulunmaktadır. İran'ı tanıtan Bulgarca videolar ve görseller çekilmektedir. Sosyal medya alanında da İran'ın Bulgarca dilinde tanıtıldığı kültürel ürünlerin sayısı giderek çeşitlenmekte, artmakta ve yayılmaktadır. İranlı diplomatlar, bazen Bulgaristan'da Müslümanların en yoğun yaşadığı güney bölgesini ziyaret edebilmektedir. İran Büyükelçisi, Sofya'da Bulgaristan Müslümanlarının Başmüftü'süyle de görüşmüştür. Bulgaristan'da bir Türk araştırmacı, "kendisiyle Türkiye Büyükelçiliği'nden daha çok İran Büyükelçiliği'nin ilgilendiği" yönünde deneyimini paylaşmıştır (Y.Ö.A.).

Bulgaristan'da İran'ın tanıtıldığı İran yapımı Bulgarca video ve görsellerde İran'la ilgili iki değişken vurgulanmaktadır: İran'ın "binlerce yıllık eski tarihi" ve "folklor zenginliği".

4.5.3. Yeni Bulgar milliyetçiliğinin aşırılık içeren tezi: "Bulgarların ataları İranlıdır/Farstır"

20. Yüzyılda Bulgaristan'da Bulgarların kökeniyle ilgili yapılan tartışmalarda genellikle iki karşıt tez ileri sürülmekteydi: Türk tezi ve Slav tezi. Türk tezi, Bulgarların atalarının Türk-Hun kökenli olduğunu, Slav tezi Bulgarların atalarının Slav kökenli olduğunu ileri sürmektedir.

21. Yüzyıla gelindiğinde, bir önceki yüzyılın Türk ve Slav tezlerinin egemenliğinin yerini, yeni iki tez almaya başladı: Trak tezi ve İran tezi. Trak tezi, Bulgarların atalarının milattan binlerce yıl önce Trakya'da yaşamış olan Traklar olduğunu ileri sürerken, İran tezi, Bulgarların atalarının Fars olduğunu ileri sürmektedir.

Günümüzde Bulgaristan'da hem gündelik yaşamda hem akademik ve politik yaşamda, Bulgarların kökeniyle ilgili neredeyse tez-antitez olarak ileri sürülmüş olan Türk ve Slav tezlerinin etkisi büyük ölçüde azalmıştır. Yerlerini giderek artan bir biçimde Trak ve İran tezleri almaktadır. Görel olarak Trak tezi daha kurumsallaşmış ve daha yaygındır. İran tezi, Trak tezine göre daha az bilinen ve daha az kurumsallaşmıştır.

Söz konusu *Türk, Slav, Trak* ve *İran* tezleri, Bulgaristan'daki Türkler, Pomaklar, Romanlar ve Müslümanların kökeniyle ilgili değil, doğrudan bir etnisite olarak Bulgarların kökeniyle ilgili ileri sürülmektedir.

Bir açıdan, *Trak* tezi, bir önceki dönemin *Slav* tezi gibi, daha çok Anglosakson merkezli üretilmektedir. *İran* tezi ise, bir önceki dönemin *Türk* tezi gibi, daha çok Avrupa merkezli üretilmekte olduğu söylenebilir. Ancak Slav-Türk tezleri neredeyse bir tez-antitez düzleminde ileri sürülmüş olsa da, Trak-İran tezleri arasında böyle bir karşıtlık düzlemi en azından şimdilik görünmemektedir.

Dört tezin ileri sürdüğü iddialar, geçmiş-gelecek algıları, gizli senaryoları ve ideolojik bağlantıları farklıdır. Ancak hangi tez olursa olsun, söz konusu dört tezde de şöyle bir ortak dinamiğin bulunduğu söylenebilir: 19. yüzyıldan beri, Bulgarlar için "Bulgarlar Bulgardır" tezi yeterli değildir. Bulgar milliyetçileri, aşırı tutkulu bir biçimde "Bulgar olmayan bir şeye" bağlanmak istiyorlar.

2008 yılında Bulgarların atalarının İranlı-Fars olduğu varsayımını ileri süren bir grup Bulgar araştırmacı (Panov, 2011), Bulgarların eski kökenlerini aramak için Afganistan, Özbekistan, Tacikistan ve İran'a yirmi günlük bir araştırma gezisi düzenledi. İran'da sokaklarda, pazarlarda, anıt alanlarında, kütüphanelerde, devlet kuruluşlarında ve bilim merkezlerinde gezdiler ve çeşitli etkileşimler kurdular. İran kütüphanelerinde Bulgarlarla ilgili kaynaklar araştırdılar. İran'da Hoy, Tebriz, Sarein, Bandar, Rasht, Tahran, Anzali, Masouleh, Kaşan, Yazd, Persepolis, İsfahan, Şiraz, Nishapour, Shush, Hamedan, Kandovan vs.'yi ve buralardaki tarihi eserleri gördüler. Gezi sonrasında bazıları, en çok Persepolis'ten etkilendiğini söyledi.

Tangra-TanNakRa Bulgar Fonu (obštobılgarska fondatsiya "Tangra-TanNakRa"), Bulgarların atalarının İranlı-Fars olduğunu varsayma aracılığıyla, Bulgarların Slav ya da Türk kökenli değil Hint-Avrupa kökenli bir halk olduğunu ileri süren ve bu konudaki çalışmaları teşvik edip destekleyen Bulgaristan'daki temel örgüttür. İran-Fars tezine göre, Bulgarların anayurdu Altaylar değil, İmeon dağı dolayları ve Pamir'dir. Eski Persiya'nın adının Ariana olduğu düşünülüyor ve günümüzde Bulgaristan'da Ariana adı taşıyan parklar, yerleşim yeri, disko, eğlence ve kültür merkezlerinin sayısı giderek artmaktadır. Fars dili ve edebiyatının Bulgaristan'da yayılmasının başlıca nedenlerinden bir diğeri, Farsça'nın Grekçe ve eski Yunanca'yla karşılaştırılabilecek kapsamda olduğunun düşünülmesidir. Bulgaristan'da bu tezi yayanlar, insan uygarlığının en eski devletinin, Pers İmparatorluğu olduğunu ileri sürmektedirler.

"Bulgarların ataları İranlıdır, Farstır" tezinin heyecan verici etkisiyle, Bulgaristan-İran diplomatik ilişkilerinin 115. yıldönümü dolayısıyla Sofya'da Bulgaristan-İran akademik ve siyasi çevrelerinin desteğiyle Ekim 2012 tarihinde bir konferans düzenlendi. Konferans sunumları, "Bulgarika - İranika" adını taşıyan bir kitap içinde Tangra derneği tarafından yayınlandı (bkz. Görsel 7). Kitap, Bulgarca ve Farsça ve İngilizce özetlerle yayınlandı. Bulgarların, etnik-ırksal kökenini İran'da Farşlar'da arayan tez, bu kitapla da geliştirildi (TANGRA TanNakRa obštobılgarska fondatsiya, 2016).

Görsel 7. *Bulgarika - İranika. Bildiri Toplusu (Bulgarika - İranika. Sbornik s dokladi) (Y.Ö.A., 30 Ekim 2021 tarihinde Vildane Alieva tarafından çekildi.)*

Bulgaristan'ın, 1941-1944 yılları arasında Hitler Almanyası'yla ittifak kurduğu dönemde de Bulgarların İran-Fars kökenli bir halk olduğu tezi ileri sürülmeye başlanmıştı. Daha öncesinde ise, Avrupa'nın batısıyla ilişkileri bulunan Bulgar isyancı misyoner Rakovski, 19. yüzyıl sonunda bu tezin ilk başlangıcı sayılan varsayımları ileri sürmüştü. Bulgarların Türk olduğu tezi de büyük ölçüde Macar ve Alman Türkologlar tarafından ileri sürülmüştü. Ancak 1944 sonrasında Bulgaristan'ın, Britanya ve ABD'nin desteğiyle Rusya'nın etki alanına girmesiyle birlikte Slav tezi diğer tüm tezlerin yerini aldı.

Sosyalist rejim dönemi sona ererken 1986 yılında Petır Dobrev'in *Ön-Bulgarların ekonomi kültürü* (Stopanskata kultura na prabilgarite) adlı kitabı ve monografi çalışmaları, İran tezini Bulgaristan'da yeniden popüler kılmaya başladı (bkz. Stambolieva, 2016, ss.220-221). 1989 sonrasında Bulgaristan'ın Avrupa Birliği'nin etki alanına girmesiyle birlikte, özellikle İran/Fars tezi tekrar güçlenmeye başladı. Fars tezinde Anglosakson etki değil, daha çok Avrupa/Alman etkisi olduğu söylenebilir.

4.5.4. İran'da dışlananların Bulgaristan'da kapsanma durumları

Bulgarlar ve İran coğrafyası arasındaki ilişkiler, sadece hükümetler-arası ilişkileri kapsamamaktadır. Bulgaristan, aynı zamanda İran coğrafyasında dışlananlar için hem tarihsel hem güncel bir uğrak yeridir. Bu konu, aşağıda iki temel örnek bağlamında kısaca ifade edilmektedir.

Bahailer:

"Bahâilik, İran'da Mirza Hüseyin Ali [1817-1892 yılları arasında yaşamış] tarafından kurulan ve görüşleri itibariyle İslâm kültürüne dayanmakla beraber İslâm dairesinden çıkmış bulunan bir mezhep"tir (Fığlalı, 1991). İran'da dışlanan Bahailerin, günümüzde en örgütlü olduğu ülkelerden biri, özellikle 1991 yılı sonrasında Bulgaristan olmuştur. Bulgaristan'daki Bahailerin kurumsal internet sayfası için bkz.: <http://bahai.bg>

Tarih boyunca ve yakın geçmişte Bulgaristan'a dışarıdan gelen tarikatların önce köylere yerleştiği görülmektedir. Böylece Bulgaristan'da ayrı ayrı Pavlusçu, Bektaşî ve Bahai köyleri oluşmuştur.

Günümüzde Bulgaristan'a gelen Amerikalı, Avrupalı ve Britanyalı emeklilerin de önce ülkedeki köylere yerleşme davranışı sergilediği görülmektedir. Böylece bir açıdan İngiliz köyleri, Alman köyleri vs. de oluşmaktadır, tıpkı Pavluşçu köyler, Bahai köyleri, Bektaşî köyleri vs. oluştuğu gibi.

Mülteciler:

Bulgaristan'da *Bakanlar Kurulu Mülteciler İçin Devlet Ajansı* kuruluşunun yayınladığı resmi verilere göre (Dirjavna agentsiya za bejantsite pri ministerskiya sıvet, 2021);

2021 yılında Bulgaristan'a sığınma başvurusunun en fazla yapıldığı ilk altı ülke ve sığınma başvuru sayıları şöyledir: Afganistan (4,092), Suriye (2,680), Irak (433), Pakistan (130), Fas (119) ve İran (41). Görüldüğü gibi İran, 41 başvuru ile Bulgaristan'a sığınma başvurusu yapan altıncı ülkedir. 2020 yılında Bulgaristan'a İran'dan yapılan sığınma başvurularının sayısı ise 45'tir.

Günümüzde Bulgaristan'a, İran'dan dört çeşit mülteci sığınma başvurusunda bulunmaktadır: politik mülteciler, dini mülteciler, cinsiyet mültecileri ve yaşam tarzı mültecileri. Politik mülteciler arasında örneğin ayrılıkçı Kürtçü örgüt mensupları vs.; dini mülteciler arasında örneğin Protestanlar vs.; cinsiyet mültecileri arasında örneğin travestiler vs. ve yaşam tarzı mültecileri arasında örneğin kadın şarkıcılar vs. sıralanabilir.

Dört çeşit mülteci başvuruları arasında Bulgaristan'ın kabul ettiği başvurular olduğu gibi, kabul etmeyip reddettiği başvurular da bulunmaktadır.

Yeni Bulgar milliyetçileri, Bulgarların atalarının İran-Fars kökenli olduğu tezini savunmalarına rağmen, İran ve Afganistan da dâhil olmak üzere, Fars etnik kökenli mülteci de dâhil olmak üzere Bulgaristan'a doğudan mülteci kabulüne aşırı derecede karşı çıkmaktadırlar. Belki de Bulgar milliyetçilerinin algısında "Bulgarlar, İranlı-Farstır" tezindeki "ideal İranlı-Fars" ile mülteci biçimindeki "gerçek İranlı-Fars" birbiriyle pek örtüşmemektedir.

Bulgaristan'da mülteci alımına karşı çıkılmasının temel nedenlerinden biri, ülkedeki nüfus yapısını değiştirebileceği korkusudur (Erolova, 2019).

5. ASYA BULGARLARI (TATARİSTAN) VE İRAN BAĞLANTISI: 668-2021 YILLARI ARASI

Karadeniz'in kuzeyinde ilk Bulgar devletinin kurucusu Kubrat Han'ın ölümünden sonra Batbayan adlı oğlu, kısa bir süre devleti yönetir, devlet Hazarların da etkisiyle dağılır. Sonrasında Batbayan Han, kendine bağlı ordu-halkla (orda) birlikte bugünkü Kafkasya bölgesine gider. Kafkasya Bulgarları, günümüzde Rusya Federasyonu'nda Kabardin-Balkar Cumhuriyeti'nde "Balkarlar" olarak varlığını sürdürmektedir.

Kubrat Han'ın oğlu Kotrak ise Asya içlerine doğru gider ve İdil Bulgar devletini kurar. İdil Bulgar devleti, günümüzde Rusya Federasyonu'nda Tataristan Cumhuriyeti (ve bir ölçüde Başkurdistan Cumhuriyeti) olarak varlığını sürdürmektedir.

Tataristan ve İran coğrafyası arasındaki ilişkinin, birçok kesinti ve dolaylı biçimleriyle birlikte 668-2021 yılları arasında yaklaşık olarak 1,300 yıllık bir tarihten söz edilebilir. Bu başlık altında, söz konusu ilişki, *Bulgar politik otoritesinin beş temel tarihsel değişim dönemi* göz önünde tutularak incelenmektedir.

5.1. Hazar Hanlığı yönetimindeki Bulgarlar ve Arap Halifeliği yönetimindeki İranlılar ilişkisi: 668-965 yılları arası

Bu dönemde Bulgarlar ve İran coğrafyası arasındaki ilişki, büyük ölçüde Hazar Hanlığı ve Arap Halifeliği yönetimi arasındaki ilişkiye bağlı olmuştur. Hazar Hanlığı, yaklaşık olarak 650-965 yılları arasında Karadeniz'in doğusuna hâkim oldu. Bu dönemde Hazar devleti yönetimi altında olan nüfus grupları arasında Kafkasya Bulgarları, İdil Bulgarları ve İran'ın kuzeybatı bölgesi bulunuyordu. Ayrıca bu dönemde Arap Halifelikleri (Emevi ve Abbasi) de bugünkü İran coğrafyasına hâkim olmuştu.

Bu dönemde Bulgarlar ve İran coğrafyası arasındaki ilişkiyi etkileyen iki temel etken, bölgenin ticaret yolu üzerinde bulunması ve ideolojik etkilerdir.

Hazar Hanlığı, Avrupa'nın doğusu ve Asya'nın güneybatısı arasındaki ticaret yolları üzerinde bulunduğundan, İpek Yolu'nun batısının da neredeyse üçyüz yıl boyunca hâkimiydi. "Hazarlar; İtil, Yayık, Don ve Kuban nehirleri vasıtasıyla; Çin-Türkistan-Bizans, Anadolu-İran-Harezm, Suriye-Mezopotamya-Kafkasya-Doğu Avrupa, Hazar ülkesi-İskandinav yollarının birleştiği yerleri ellerinde bulunduruydular. ... Hazar ülkesinde; Müslüman, Yahudi, Rus, Bulgar, Macar, Bizans, Harezmli, Türkistanlı, İranlı, Kafkasyalı tüccarların bizzat ticaret yaptıkları" bilinmektedir (Ahmetbeyoğlu, 2005, ss.122,126). İdil Bulgar hanlığı, Hazar denizine akan İdil Irmağında yapılan deniz taşımacılığıyla Kafkasya, İran, Hârizm, Türkistan ve Çin'e bağlanmaktaydı. Zaten İdil Bulgarları, Hârizm ve İran coğrafyasından ticaret yapmak için bölgeye gelen Müslüman tüccarların faaliyetleri sonucu Müslüman olmuşlardı (Taşağıl, 2000).

Bu dönemdeki Bulgarlar ve İranlılar arasındaki bağlantılar, 2006'da Hazar denizinin kuzeyinde yapılan arkeolojik bir kazıdan çıkarılan eserler bağlamında da aşağıda kısaca ayrıntılandırılmaktadır.

Hazarlar'a başkentlik yapmış İdil kentinin arkeolojik kalıntıları, uzun yıllardır aranıyordu ama bulunamamıştı. 1990'larda Rus Yahudi Kongresi'nin de desteğiyle "Hazar Projesi" adlı bir arkeolojik çalışma başlatıldı. Hazar Denizi'nin yükselen seviyesi nedeniyle aşındıkları için İdil (Atıl, İtil, Volga) arkeolojik buluntularının tespiti zor olmuştur. Ancak 2006 yılında Astrahan Devlet Üniversitesi'nden Vasilyev, İdil deltasında arkeolojik kazılar yaptı. 9.-14. yüzyıllar arasında İdil deltasında var olan büyük bir ortaçağ kenti keşfetti. Kazıda bulduklarını Hazar, Oğuz ve Bulgar kültürüyle bağdaştırdı. Çeşitli dönemlere ve kültürlere ait katmanlardan oluşan bu buluntunun katmanları arasında, Hazar devletinin son başkenti İdil'in ve Ortaçağ gezgini ve yazarı Ebu Hamid el-Garnati'nin "Guzların ve Bulgarların kenti" olarak bahsettiği günümüzde Astrahan bölgesinde yer alan Saksin'in kalıntıları olduğu düşünüldü. Kalıntılar arasında Bulgar, Oğuz, Harezmi, Semerkant, İran, Şirvan, Kafkas vs. üretimi tabak, çanak, çömlek, seramikler vs. keşfedildi (Vasilev, 2006).

Sözü edilen arkeolojik buluntuda Bulgar ve İran kültürüne ait unsurların bir arada bulunduğu görülmektedir. Ne de olsa bu dönemde genel olarak, Hazar denizinin kuzeyinde Bulgarlar, güneyinde ise İranlılar yaşıyordu.

Bu dönemde Abbasi Halifeliği, Bulgarları kendine bağlayıp Hazarlar ve İranlıların gücünü azaltmak istiyordu. Halife Muktedir, bunun için *böl-parçala-yönet* stratejisini ideolojik zeminde kullanmayı denedi.

879-960 yılları arasında yaşamış Arap gezgini Ahmad ibn Fadlan, İdil Bulgarları hakkında ilk kaynak olarak en fazla başvurulan yazarlardan biridir. İbn Fadlan, Abbasi halifesi Muktedir'in bir elçisi olarak İdil Bulgarları hükümdarına (ilteber Almış'a) yaptığı seyahatleri anlatmasıyla ünlüdür. Fadlan, Abbasi halifesi Muktedir'in 921'de İdil Bulgarları hükümdarı Almış Han'a gönderdiği heyette yer aldı. Heyet, İran ve Harezmi coğrafyasından geçerek İdil Bulgarlarına ulaşır. 922 yılında Almış Han ekonomik-politik kaygılar ve anlaşmalar bağlamında Müslüman olmayı kabul etti ve İdil Bulgar hanlığının da tengri/göktanrı dünya görüşünden İslam'a geçmesine neden oldu. "İslâmiyet'i resmî din olarak kabul eden ilk Türk devleti, İdil Bulgar Hanlığı'dır" (Taşağıl, 2000).

İdil Bulgarlarının devlet dini olarak İslam'ı kabul etmesinden sonra, İdil Bulgaristanı'ndan öğrenci ve bilginler İran-İslam kültürü merkezlerinde eğitim almaya ve çalışmaya başladılar. Söz konusu temel merkezler arasında Buhara, Merv, Nişapur, Ray, vs. sıralanabilir. Günümüzde İran arşivlerinde 10.-14. yüzyıllardaki Bulgar bilginlerin yaptığı çalışmaların listesi bulunmaktadır. Örneğin Moğol öncesi dönemde bir Bulgar bilgin olan Taj al-Din al-Bulgari'nin (Tadhaddin al-Bulgari) *Big Tiryak* adlı eseri İran Meclis Kütüphanesi'nde bulunmuş ve yayınlanmıştır (Valeev vd., 2015, s.150).

Arap Halifeliği'nin de desteğiyle, Hazarlar etkisinden çıkan Bulgarlar, İdil Bulgar Hanlığı devletini 965 yılında bağımsız bir devlet olarak kurdular. Diğer yandan Abbasi Halifeliği'nin zayıflamasıyla birlikte İran'ın kuzeydoğusuna Gazneliler hâkim olmaya başladı.

5.2. İdil Bulgar Hanlığı ve İran bağlantısı: 965-1236 Yılları Arası

İdil Bulgar Hanlığı, jeopolitik konumu nedeniyle bölgede etkili bir ticari güce sahip olmuştur. Bu dönemde Bulgarlar ve İran coğrafyası arasındaki en temel etkileşim, ticaret alanında oldu. Çünkü İdil Bulgar Hanlığı, İskandinavya-İran ticaret yolu üzerinde bulunmaktaydı.

İdil Bulgar devletinin başkenti *Bulgar* (Bolgar, Balgar), 11. ve 12. yüzyıllarda Avrasya'nın en önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Daha güneydeki ticaret merkezlerinden biri ise, bugünkü İran coğrafyasının kuzeydoğusunda bulunan Nişapur'du (Nishapur). Bulgarların 10. ve 11. yüzyıllarda ticaret yaptıkları esas kent, Nişapur'du; 12. yüzyılda ise Horasan bölgesinde bulunan İran kentleriydi (Rudenko, 2018, s.474).

Bu nedenle, biri Bulgar coğrafyasında diğeri İran coğrafyasında bulunan iki temel ticaret merkezi olan Bulgar kenti ve Nişapur kenti arasında yoğun bir alışveriş ve ticaret hattı bulunmaktaydı. Günümüzde İdil Bulgarları hakkında en eski yazılı kaynaklar konusunda en fazla başvurulan İbn Fadlan'ın Arapça yazılarıdır. İbn Fadlan 10. yüzyılda yaşamıştır ve Nişapur'da bulunmuştur. O dönemde Nişapur, etkili ilahiyatçılar, tarihçiler ve coğrafyacıların yoğun yaşadığı bir kentti (Rudenko, 2018, s.474). Nişapur, Ömer Hayyam'ın da doğduğu kenttir.

Hazar devletinin bölgeye hâkim olduğu bir önceki dönemde ticari merkez, Hazar denizinin hemen kuzeyindeki İdil kenti idi, İdil Bulgar devletinin kurulmasıyla bölgedeki ticari merkez İdil kentinden Bulgar kentine değişmiştir. Böylece İran coğrafyasına daha yakın olan İdil kentinin ticari önemi azaldı ve daha kuzeyde bulunan Bulgar kentinin ticari önemi arttı.

Arap, İran, Türkmenistan, Hazar, İskandinavya, Rus ülkelerinden ve Baltık denizinden gelen tüccarların alışveriş yaptığı büyük pazar, artık İdil değil Bulgar'dı. "XI. yüzyıldan itibaren kuzeydeki kürk ticareti yüzünden İdil Bulgarları ile Ruslar arasında uzun süreli mücadeleler oldu" (Taşağıl, 2000).

Arkeolojik kazılardaki buluntuların yorumlarına göre, İran coğrafyasından zanaatkârlar ve ürünleri İdil Bulgaristanı'nın kültür yaşamını önemli derecede etkilemiştir. İdil Bulgarları, bazen İranlı sanatçıları taklit ettiler, bazen kendi gelenekleri ya da zevkleriyle İranlı sanatı birleştirerek yeni bir ürün ortaya koydular. Arkeolojik verilerden elde edilen buluntuların yorumuna göre, Bulgar zanaat ürünleri, İranlı zanaat ürünlerinin etkisi altında üretildi (Rudenko, 2018).

5.3. Altın Orda yönetimi altındaki Bulgarlar ve İran bağlantısı: 1236-1437 yılları arası

13. yüzyılın ilk yarısı itibariyle hem Bulgarların hem İranlıların yaşadığı coğrafya, Moğol-Türk devleti olarak bilinen Altın Orda saldırılarının etkisi altında kalır. İdil Bulgar Devleti, Batu Han tarafından 1236 yılında işgal edilir. Bulgar kenti merkezli ticaret yollarına Altın Orda devleti hâkim olur. Böylece bu dönemde İdil Bulgaristan'ı ile İran coğrafyası arasındaki ilişkinin, büyük ölçüde Altın Orda dolayımıyla gerçekleştiği söylenebilir.

12. ve 13. yüzyıllarda Bulgarlar, ticareti ağırlıklı olarak Horasan bölgesinde bulunan İran kentleriyle yapıyorlardı. Moğol fetihlerinden sonra bir süre kesintiye uğrayan Bulgar-İran coğrafyası ticareti, 13. yüzyılın sonunda yeniden başladı. Artık Altın Orda yönetimi altında bulunan Bulgarlar, yine İran'daki Horasan bölgesiyle ilişkilerini sürdürdüler. Ancak Bulgarların Horasan'dan alacakları ürünlere sınırlama getirildi ve sadece pahalı sanat ürünleri ve süslemeler alabilirlerdi, örneğin altın ve gümüş bilezikler gibi. Bu pahalı mücevherlerin ve sanat ürünlerinden en dikkat çekici simgelerden biri maskelerde, bilezik uçlarında vs. işlenen aslan yüzüdür. Altın Orda ülkesinde İran mallarının ana ithalatçısı Bulgarlardı. İthalatın yapıldığı merkez ise Bulgar kentiydi (Rudenko, 2018; Rudenko, 2021, ss.520,525,541).

13.-15. Yüzyıllar arasında İdil Bulgaristanı'nda tedavülde olan yabancı madeni paralar arasında Hindistan, Türkistan, İran ve Rus sikkeleri bulunuyordu. Ancak 16. yüzyılın başlarına kadar Rus madeni paralarının, İdil Bulgaristanı'ndaki para dolaşımının yapısında önemli bir rolü olmamıştır. İdil Bulgaristanı'nda bulunan madeni paralar arasında İran sikkeleri görece olarak daha az sayıdadır. Bu durum ise, İdil Bulgaristanı'nın merkezinin Bulgar kentine çekilmesiyle birlikte, güneydeki İran coğrafyasıyla ilişkinin zayıfladığına işaret etmektedir. İran sikkeleri daha çok İdil Irmağının aşağı bölgesinde Hazar denizi çevresinde, Kafkasya ve Karadeniz bölgesinde bulunmuştur. Sayıca en fazla olan sikkeler, 14. yüzyıla ait Hint altın sikkeleridir. İdil Bulgaristanı'nın para ekonomisinde az sayıda da olsa İran sikkelerinin varlığını, İran'ın bölgeyle girdiği askeri çatışmalarla; bugünkü Çin ve Hindistan coğrafyası sikkelerinin varlığını ise Altın Orda'nın bu ülkelerle kurduğu ekonomik ve kültürel ilişkilerle açıklayanlar vardır (Paçkalov, 2006).

5.4. Kazan Hanlığı yönetimindeki İdil Bulgarları ve İran bağlantısı: 1437-1552 yılları arası

Altın Orda'nın zayıflamaya başlamasıyla yaklaşık olarak 1437 yılında İdil Bulgaristanı ve çevresinde kurulan Kazan Hanlığı, bir ölçüde Rus etkisi altında hem Altın Orda hem İdil Bulgaristanı'nın bir karışımı niteliğinde olduğu söylenebilir. Kazan Hanlığı'nın nüfusu büyük ölçüde Bulgarlar, Kıpçaklar, Uzlar ve Çirmişlerden oluşmaktaydı (Türkoğlu, 2002).

Ruslar, Kazan Hanlığı yönetimine birçok kez dışarıdan müdahale etmişlerdir. Örneğin 1519 yılında Kazan Hanlığı tahtına Moskova'nın desteklediği Şah Ali oturdu (Türkoğlu, 2002). Burada "Şah Ali" adı dikkat çekicidir, çünkü genellikle İranlılar çevresinde sıkça rastlanan bir addir.

"16. yüzyılın ilk yarısında Tatar devletleri (Kazan Hanlığı, Astrahan Hanlığı ve Nogay Ordası) ve İran arasında ticari, kültürel ve diplomatik ilişkiler gelişmeye devam etti." Hem İdil bölgesine hem İran coğrafyasına Altın Orda'nın hâkimiyetine rağmen, İdil Bulgarları ve İran coğrafyası arasındaki etkileşim sürdü. Bu etkileşim hem Altın Orda döneminde hem sonrasında oldu. Horasan'a İdil'den öğrenci ve bilginler gittiği gibi; İranlı ve Arap öğrenci ve bilginler de Saray ve Bulgar kentine gittiler. İdil Bulgarları, Rusya ve İran arasındaki ticari ilişkilerde önemli rol oynamışlardır. Rus hükümeti geleneksel olarak Tatarları/Bulgarları, Müslümanlarla diplomatik ve ticari ilişkilerinde kullandı (Valeev vd., 2015, ss.150-151).

Moskova Çarı "IV. İvan 150.000 asker, 150 top ve İngiliz mühendisi Butler'in kumandasındaki istihkâm kıtası ile Kazan üzerine yürüdü. Rus ordusu 20 Ağustos 1552'de Kazan'a ulaşarak 23 Ağustos'ta şehri kuşattı. İki ay kadar süren kanlı çarpışmaların ardından 15 Ekim 1552'de Kazan düştü. ... Aynı yıl Astrahan Hanlığı da aynı kaderi paylaştı" (Türkoğlu, 2002). Kazan Hanlığı'ndaki korkunç katliamları nedeniyle Rus Çarı IV. İvan'a "Korkunç, Çirkin" sıfatının İdil Bulgarları tarafından takıldığı aktarılmaktadır.

5.5. Rus yönetimi altındaki İdil Bulgaristanı ve İran bağlantısı: 1552-2021 yılları arası

İdil Bulgaristanı, Çirkin İvan ve İngiliz mühendis Butler'in önderliğinde gerçekleştirilen korkunç katliamın yapıldığı 1552 yılından günümüze kadar Rusya yönetimi altında bulunmaktadır.

Altın Orda yönetimi altında olduğu gibi, günümüzde Rusya yönetimi altında da İran bölgesiyle temel etkileşimlerin bir kısmı, İdil Bulgarları dolayımıyla gerçekleştirilmektedir. Altın Orda yönetimi döneminde İdil

Bulgarları ve İran coğrafyası arasındaki ilişki ağırlıklı olarak ticaret merkezliken, Rusya yönetimi altında İdil Bulgarları ve İran arasındaki etkileşimin ağırlıklı olarak kültür merkezli olduğu söylenebilir. Ancak son dönemde İran'a uygulanan ekonomik yaptırımlar nedeniyle, aralarındaki ticari ilişkiler artmaya başlamıştır.

Aşağıda, İdil Bulgaristanı ve İran coğrafyası arasındaki ilişkiler, özellikle 19. yüzyıldan günümüze kadarki sürece odaklanılarak üç ulam bağlamında kısaca ifade edilmektedir.

1. İdil Bulgaristanı'ndaki İnanoloji çalışmaları

13. ve 20. yüzyıllar arasındaki dönemde bütün büyük Tatar/Bulgar medreselerinde edebi Farsça öğretiliyordu. "Tatarlar, Arapça'yı Kuran, teoloji ve bilim dili olarak, Farsça'yı edebiyat dili olarak algıladılar." Rusya'da akademi alanında Farsça dil kursları, ilk kez 1807'de Kazan İmparatorluk Üniversitesi bünyesinde açıldı. 19. ve 20. yüzyıl boyunca Kazan Üniversitesi'ndeki İnanoloji çalışmaları gelişti. Rusya'da Kazan Üniversitesi'nin bir İnanoloji merkezi haline gelmesinin temel nedeni, İdil Bulgaristanı bölgesi ve İran coğrafyası arasındaki tarihi bağlardır (Valeev vd., 2015, ss.149-151).

Günümüzde de İdil Bulgarları ve İran arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalar yayınlayan Rusyalı araştırmacıların çoğu, Kazan Üniversitesi'ndendir.

2. Diplomatik ve ticari ilişkiler

Tataristan (İdil Bulgaristanı), hem geçmişte hem günümüzde Rusya'nın İran coğrafyasıyla ilişkilerini geliştirmesi için bir pilot bölge rolü oynamıştır. Kazan'da İran Konsolosluğu 2007 yılında, Suudi Arabistan Konsolosluğu ise 2020 yılında açıldı.

Tataristan ve İran arasında son dönemde hem diplomatik hem ticari ilişkiler, artmaya ve gelişmeye başladı. 2017 yılında Kazan'da gerçekleşen Tataristan-İran İş Forumu'nda Kazan'daki İran malları pazarı, Tataristan-İran arasında turizmin gelişmesi, doğrudan uçuşların sağlanması ve karşılıklı olarak vizelerin kaldırılması konuları gündeme getirildi. İranlı şirket "Zarrin Sodor Tus" ile Tataristanlı şirket "Olymp" bir yatırım işbirliği anlaşması imzaladı. Buna göre Kazan'da İran'dan gelen gıda ürünlerinin satılacağı bir alışveriş merkezi (hipermarket) kurulacak, bunun için İran 10 milyon dolar yatırım yapacak. Ayrıca İran, "Olymp"ın bazı borçlarını ödemesine yardım edecek. Alışveriş merkezinin birinci katında manav, ikinci katında ise İran usulü pizzacı açılacak. Yaptırımlar nedeniyle birçok devletin pazarına girme fırsatı bulamayan İran için Tataristan bir fırsattır. Gıda ambargosu döneminde İran, Tataristan için diğer tedarikçilerin yerini alabilir. Çünkü İran'da et, süt, fındık, kuru ve taze meyveler, vs. üretilmektedir. İran klasik teknolojilerle gıda üretimi yaptığı için gıdalarında GDO bulunmaması da Tataristan için önemlidir. Kazan Federal Üniversitesi Uluslararası İlişkiler, Tarih ve Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nden uzmanlar, günümüzde Tataristan-İran arasındaki bağların güçlendirilmesinin mümkün olduğu ve bunun Tataristan'a yarar sağlayacağını ifade etmektedirler (İskenderova, 2017).

Günümüzde Tataristan ve İran arasında önde gelen ekonomik, endüstriyel ve yatırım potansiyeli taşıyan alanlar arasında petrol üretimi, petrol rafinerisi, petrokimya, makine mühendisliği, gıda, tarım vb. sıralanabilir. Günümüzde Tataristan-İran ilişkilerinin ticari alanda bir ölçüde de olsa tekrar gelişmeye başlamasının en temel etkenlerinden biri, İran'a uygulanan ekonomik yaptırımlar ve ambargolardır. Bu bağlamda İran, Avrupa ve Atlantik bölgelerindeki birçok pazara giriş yapamamaktadır. Ambargolar olmasaydı İran sadece Tataristan'a yönelmeyecekti, daha büyük pazarlara da yönelecekti. Bu yüzden bu yaptırımlar, Tataristan için de bir fırsattır.

3. Kültürel etkileşim

Tataristan ve İran arasındaki kültürel etkileşimlerin sayısı ve çeşidi giderek artmaktadır. Aşağıda birkaç örnek sıralanmaktadır.

2011 yılında, merkezi Tataristan'da bulunan Rusya Müslümanları Başmüftülüğü ile İran Hac Misyonu arasında bir anlaşma imzalandı. Bununla, Rusya Federasyonu içindeki Müslümanların hac ibadetinin tek merkezden düzenlenmesi amaçlandı.

2012 yılında gerçekleşen 8. Kazan Müslüman Film Festivali'nin en iyi filmi, İranlı bir kadının öyküsünü anlatan İran yapımı "Kesme Şeker (A Grain of Sugar)" adlı film seçildi (Ministry of Culture of The Republic of Tatarstan, 2012). Eylül 2013 tarihinde "İran ve Tataristan Kadınlarının Dostluk Haftası" çerçevesinde İranlı kadınlar Tataristan'ı ziyaret etti. Şubat 2015 tarihinde Kazan'da "Tebriz Kültür Haftası" etkinliği düzenlendi ve Tebriz tanıtıldı. Kazan ve Tebriz, kardeş şehirdir. Kazan "İran-Rusya bağlantısını sağlayan şehir", Tebriz ise "İran-Avrupa bağlantısını sağlayan şehir" olarak bilinmektedir (Saf, 2015). Bu açıdan, bir bakıma Nişapur Asya Bulgarlarıyla, Tebriz Avrupa Bulgarlarıyla ilişkili bir kenttir.

Tataristan Cumhurbaşkanı Rüstem Minnikhanov, Nisan 2017 tarihindeki İran ziyareti sırasında Meşhed'de İmam Rıza Türbesi'ne de gitti, bu sırada Tatarlar/Bulgarlar hakkında da eserlerin bulunduğu bir el yazmaları kütüphanesini ziyaret etti.

1-8 Haziran 2019 tarihleri arasında Kazan, 14. Uluslararası Türk Halkları Tiyatro Festivali "Nauruz"a ev sahipliği yaptı. Festival programına Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan, Azerbaycan, Özbekistan, Tacikistan ve Rusya'nın ulusal cumhuriyetleri, toplam 29 tiyatro ile katıldı. 2019 yılında, Uluslararası Türk Halkları Tiyatro Festivali "Nauruz", tarihinde ilk kez bir vitrin-sergi düzenledi. Bu vitrin-sergideki performansları izlemesi için İran, Fransa, Almanya, Norveç, Macaristan, Türkiye ve Gürcistan davet edildi. Festivalin sanat yönetmeni Farid Bikchantaev, "Bu vitrin gösterisi bizim için çok önemli. Tanınmış tiyatro yapımcılarının, bu vitrinde Türkçe konuşan ülkelerin tiyatro performanslarına dikkat göstermelerini istiyoruz" dedi (Ministry of Culture of The Republic of Tatarstan, 2019).

25-30 Eylül 2020 tarihleri arasında Kazan'da düzenlenen *İran Sinema Günleri* kapsamında altı İran yapımı film gösterildi. Son yıllarda, Tataristan-İran arasındaki üniversiteler arası ziyaretler de giderek artmaktadır.

Çeşitli bağlantılar inşa ederek "Miri gibi İran'lı yazarlar [araştırmacılar] arasında Tataristan'ı Kültürel İran'a dâhil edenler vardır" (Başar, 2020, s.15). Günümüzde Bulgaristan'daki yeni Bulgar milliyetçileri de, Tataristan'ı Bulgar kültürünün bir parçası olarak görüyorlar.

SONUÇ

Bulgarlar ve İran toplumsal-kültürel coğrafyası arasındaki ilişkilerin karmaşık ve çoklu boyutları, *Bulgarlar* değişkeni merkezde tutularak tarihsel sosyolojik çerçevede analitik olarak ortaya konmaya çalışıldı. 632 yılından 2021 yılına kadar, yaklaşık olarak 1,400 yıllık bir ilişkinin farklı coğrafyalar üzerinden çok katmanlı izi sürüldü.

Söz konusu ilişkiyi, Bulgarlar üç farklı coğrafi-politik bölge (Karadeniz'in kuzeyi, Avrupa'nın doğusu, Asya'nın batısı) üzerinden, İran coğrafyasına çeşitli dönemlerde hâkim olan çeşitli güçler (Türkler, Araplar, Farslar) ise yaklaşık olarak aynı coğrafi-politik bölge üzerinden kurmuşlardır. Günümüzde ise Bulgarlar, iki farklı coğrafi-politik bölge (Bulgaristan ve Tataristan) üzerinden İran coğrafyasıyla ilişki kurmaktadır.

Yüzyıllar boyunca ilişkinin her bir tarafının kurumsal yapıları, ideolojik bağlantıları, inanç evrenleri, uluslararası ilişkileri, hatta etnik-kültürel yapıları ve dilleri, alfabeleri, gelenekleri vs. sürekli bir değişim yaşamıştır. Kimi anlamsal içerikleriyle makro-soyut düzlemde söz konusu farklı kurumsal yapılar arasında, derin bir çatışma ve düşmanlık söz konusudur. Örneğin Hristiyanlık-Müslümanlık, Sünnilik-Şiilik, Sosyalizm-Kapitalizm, Ateizm-Şeriat vs.'de olduğu gibi.

Ancak söz konusu makro ideolojilerdeki düşmanlık düalizminde farklı taraflarda ve farklı coğrafyalarda bulunmalarına rağmen, Bulgarlar ve İran arasındaki ilişkinin yaklaşık olarak 1,400 yıllık süresi içinde aralarında belirgin bir düşmanlık ilişkisine rastlanmamaktadır. Bunun temel nedenlerinden biri, sınır komşusu olmamış olmalarıdır. Diğer nedeni ise, iki tarafın güçlerinin farklı alanlarda olması ve aynı alanda eşit güçte olmamaları olduğu söylenebilir. Örneğin taraflardan biri ekonomik olarak güçlüyken, diğeri diplomatik ilişkiler alanında güçlü olabilmektedir. Bu açıdan farklı alanlarda güçlerinin farklı olması açısından birbirini tamamlamaktadır.

Bulgarlar ve İran coğrafyası arasındaki ilk ilişkiler, 7. yüzyılın ilk yarısında Bizans devleti dolayısıyla kurulmuştur. Bu dönemde bazı Bulgarlar, Bizans devletiyle Sasani-karşıtı bir ittifak içinde yer alırken, bazı Bulgarlar da Sasani devletiyle Bizans-karşıtı bir ittifak içinde yer almıştır. Ancak bu dönemde Bulgarlar'ın Sasaniler'le kurduğu ittifak ya da karşıtlık ilişkisinin, ideolojik bir ilke dolayısıyla değil, daha çok politik-askeri-ekonomik çıkarlar dolayısıyla olduğu söylenebilir. Bu süreçte kültürel etkiler de yaşanmıştır. Kültürel etkinin yönünün, büyük ölçüde Sasaniler'den Bulgarlar'a doğru olduğu söylenebilir.

Karadeniz Bulgarları ve Sasani İrani arasında 7. yüzyılda kurulan bu ilk ilişki, günümüzde Bulgaristan'da özellikle yeni yayılmacı Bulgar milliyetçiliği bağlamında çeşitli ideolojik kaygılarla yeniden inşa ve arttırılma sürecine dâhil edilmiştir. Günümüzde Bulgaristan Bulgarları ve Fars kültürü merkezli İran coğrafyası arasındaki tarihsel ilişkinin yönü, geçmişten günümüze doğru olmaktan daha çok, günümüzden geçmişe doğru yeniden inşa edilmektedir.

Karadeniz'in kuzeyinde 632 yılında kurulan ilk Bulgar devletinden günümüze kadar, Bulgarlar ve İran coğrafyası arasında belirli kesintilerle de olsa süreğen, giderek yoğunlaşan ve çoğunlukla alış-veriş ve dayanışma biçiminde bir etkileşim söz konusudur. İran'ın kültürel unsurlarından biri olan Fars kültürünün etkisi, üç Bulgar topluluğunda (Karadeniz Bulgarları, Avrupa Bulgarları, Asya Bulgarları) da öncelikle seçkinler arasında yayılmıştır.

Avrupa Bulgarları ve İran arasındaki ilişkiler, başlangıçta politik-askeri ilişkiler olarak başlamış olup, günümüzde ortak bir etnik köken ve ırk arayışına kadar varmaktadır. Bulgaristan'daki Bulgarların bu arayışı, günümüzde Balkanlar'da İran'la kurulan en özgün ve en aşırı ilişkidir. Asya Bulgarları ve İran arasındaki ilişkiler, başlangıçta ticari ilişkiler olarak başlamış olup, günümüzde kültürel-diplomatik ilişkiler olarak yoğunlaşmaktadır.

9. ve 10. yüzyıllarda Avrupa Bulgarları ve Asya Bulgarları'nın inanç evrenlerinin değişiminde de İran coğrafyasıyla etkileşimin rolü bulunmaktadır. Balkan Bulgarları, Bizans devletinin İran coğrafyasından gelen saldırılara karşı ittifak arayışında yer alarak da 864 yılında Göktanrı/Tengri inancından çıkarak Hıristiyanlaşmaya başlamıştır. Asya Bulgarları ise, o dönemde İran coğrafyasına hükmeden Arap Halifeliği'yle ticari ilişkilerin de etkisiyle 922 yılında Göktanrı/Tengri inancından çıkarak Müslümanlaşmaya başlamıştır.

İran coğrafyasına Farsların ve Fars kültürünün hâkim olduğu dönemler, günümüzde Bulgaristan'da yeni Bulgar milliyetçileri tarafından olumlanmaktadır. Böylece tarih sırasıyla öncelikle Sasaniler, ikinci olarak Selçuklular, üçüncü olarak 1925 sonrası İran'la Bulgarlar arasındaki ilişkiler olumlanmaktadır. Ancak Bulgarlar ve Fars kültürü arasındaki ilişkileri olumlu değerlendiren Bulgar milliyetçisi çevreler, İran'a hâkim olan Arap ve Türk politik-kültürel egemenliklerini şu ya da bu ölçüde olumsuz değerlendirmektedirler. Ancak Selçuklular gibi Fars kültürünün de egemen kılındığı Türk hâkimiyetlerine daha olumlu yaklaşmaktadırlar.

Günümüzde, Tataristan'da ise İran coğrafyasındaki Fars kültürüyle bağlantı vurgulanmamakta, daha çok İslam dini etkileşimi ve kültürel bağlantılar kurulmaya çalışılmaktadır. Ancak aralarındaki ilişkinin kültürel ilişki sınırı içine hapsedilmesinden, hem Tataristan hem İran'ın oldukça rahatsız olduğu söylenebilir.

Günümüzde hem Bulgaristan hem Tataristan bağımsız birer politik örgütlenme değildir. Her iki devlet de, tâbi oldukları üst politik örgütlenmelerin de göz yumduğu ölçüde yaptırımlarla kuşatılan İran'la ilişki kurabilmektedirler. Yaptırımlar büyük ölçüde ekonomi alanında olduğundan dolayı, aralarındaki ilişkiler, kültürel ilişkiler alanında yoğunlaşmaktadır. Ancak günümüzde Bulgaristan'da ilk kez 19. yüzyılda görünüm kazanan "Bulgarların İran-Fars kökenli olduğu" şeklindeki tez, yeniden inşa edilerek, Bulgarlar-İran ilişkisi kültürel ilişkiyi aşarak ırksal ilişkiye kadar varıdırılmıştır. Bu, Balkanlar'da İran'la kurulan hem en özgün hem en aşırı ilişkidir. Ancak Tataristan'ın İran'la ilişkisinde, Bulgaristan'daki gibi ırksal ilişki aşırılığına rastlanmamaktadır.

Günümüzde Moskova, Müslümanların yoğun yaşadığı ülkelerle ilişki kurmak için Tataristan-İran arasındaki ilişkilerden, Brüksel ise Bulgaristan-İran arasındaki ilişkilerden yararlanmaktadır.

Hem geçmişte hem günümüzde Bulgaristan'ın İran'daki hem iktidar hem muhalif çevrelerle ilişkisi, Tataristan'ın ise İran'daki çoğunlukla iktidarla ilişkisi bulunmaktadır.

Yakın gelecekte Bulgaristan, Tataristan ve İran arasındaki ilişkiler, dış bir engel müdahale etmediği ölçüde, özellikle Bulgaristan ve İran'ın öncülüğünde durumsal olarak ikili ilişkilerden üçlü ilişkiye dönüşebilir. Günümüzde olduğu gibi yakın gelecekte de ilişkideki her bir tarafın (Bulgaristan, Tataristan, İran), kültürel ilişki sınırlarını aşarak ekonomik, ticari, turizm, politika vs. ilişkilerindeki potansiyellerini daha fazla kullanmaya çalışacakları söylenebilir. Ancak bu çabalarının önüne birçok engel de çıkarılacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmedov, İ.R. (y.k.). Koçevniki Vostočnoy Evropiy v rannem srednevekovye. *Gosudarstvennyy Ermitaj*. <https://www.heritagemuseum.org/wps/portal/hermitage/explore/collections/master/sub/1253103165?lng=ru> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2005). Avrupa Hun ve Hazar devletlerinin iktisadi gelir kaynakları. *BELLETEN*, 69(254), 117-130. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1231262> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2007). Kubrat Han ve Büyük Bulgar Devleti'nin kuruluşu. *Karadeniz Araştırmaları*, 0(13), 35-42. http://www.karamdergisi.com/Makaleler/1898529884_ahmetbeyoglu.pdf adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Ahmetbeyoğlu, A. (2011). Madara kaya kabartması ve kitabeleri. *Tarih Dergisi*, 0(35), 35-54. (Özgün eserin yayın tarihi 1994) <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/101907> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- ArmymediaBg. (2021). Vrizkata na starite bilgari sıs sasanidski iran. <https://www.youtube.com/watch?v=9mObu3EZtrQ> adresinden 10 Ekim 2021 tarihinde alınmıştır.
- Başar, U. (2020, Mayıs). Kültürel İran düşüncesi. N. Gözcü ve A. Tok (Ed.), *İran Araştırmaları Merkezi (İRAM)*, İRAM Yayınları, ISBN 978-605-7559-60-9. https://iramcenter.org//d_hbanaliz/kulturel-iran-dusuncesi_1.pdf adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Bilecik, G. (2020). Bulgaristan'da tarikat yapıları. A. Kala, İ. Güleç ve Ö.S. Güler (Ed.), *Rumeli'de Osmanlı Vakıfları Üzerine Araştırmalar: Bulgaristan* (ss. 193-214) içinde. İstanbul: Erkam Yayın San. ve Tic. A.Ş. ISBN: 978-605-80624-3-6. http://isamveri.org/pdfrg/G00761/2020/2020_BILECIK.pdf adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Bobrinskoy, A.A. (1914). Pereştepskiy klad. <http://kronk.spb.ru/library/bobrinskoy-aa-1914.htm> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Bulgaria ON AIR. (2019). Operatsiya İstoriya: Taynite na bulgarskite geroi. <https://www.youtube.com/watch?v=tDSmqFekgAQ> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Çobanov, T. (2006). *Nasledstvoto na Sasanidska Persiya u bulgarite na Dolniya Dunav*. Sdrujenie "Pliska".
- Dırjavna agentsiya za bejantsite pri ministerskiya sıvet. (2021). Aktualna informatsija. <https://aref.government.bg/bg/node/238> adresinden 30 Kasım 2021 tarihinde alınmıştır.
- Dinç, V. (2019). Rus-İngiliz kültürel ilişkileri ve Türk kültürüne etkileri. M.M. Küçükıymaz (Ed.), *Türkiye ve Rusya – Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle 3* (ss. 591-612) içinde. Ankara: Berikan Yayınevi. ISBN: 978-605-7634-98-6.
- Dinç, V. (2020). Bulgar Milliyetçiliği. T. Erdem (Ed.), *Milliyetçilik* (ss. 422-447) içinde. İstanbul: Otorite. ISBN 978-625-7990-02-8.
- Diplomatiçeski Spektır. (2021, Mart 21). Posreştname Nouruz. <https://124.im/CzPHK> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Dobrev, P. (1995). Inscriptions and alphabet of the proto-Bulgarians. http://www.kroraina.com/pb_lang/index.html adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Duyçev, İ. (2016, Aralık 28). Slavyanskiyat svyat i Persiya prez rannoto srednevekovie. (İtalyanca'dan Bulgarca'ya: P. Danova, Çev.). <https://124.im/hbZ0Y> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Erolova, Y. (2019). Zašto bejantiste ne mogat da bıdat faktor, vliyaest virhu demografskata situatsiya v Bılgariya?. *Naselenie*, 37(3), 545-585. ISSN 0205-0617 (Print), ISSN 2367-9174 (Online).
- Ermitaj, Gosudarstvennyy. (y.k.). Pereştepskiy klad. <https://www.heritagemuseum.org/wps/portal/hermitage/search-results#search=%25D0%259F%25D0%25B5%25D1%2580%25D0%25B5%25D1%2589%25D0%25B5%25D0%25BF%25D0%25B8%25D0%25BD%25D1%2581%25D0%25BA%25D0%25B8%25D0%25B9%2520%25D0%25BA%25D0%25BB%25D0%25B0%25D0%25B4> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Feofan, İspovednik. (y.k.). *Hronografiya*. https://azbyka.ru/otechnik/Feofan_Ispovednik/hronografija/ adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.

- Fığlalı, E.R. (1991). "Bahâilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 4: 464-468. İstanbul: TDV Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/bahailik> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Frank, A.J. (1998). *Islamic historiography and "Bulghar" identity among the Tatars and Bashkirs of Russia*. Leiden: Brill.
- Hewsen, R.H. (1992). *The Geography of ananias of Şirak: Aşxarhac 'oyc', the long and the short recensions*. (Eski Ermenice'den İngilizce'ye: R.H. Hewsen, Giriş, Çev., Yorum; yorumlanan eserin 7. yüzyıla ait olduğu ileri sürülmektedir). Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag. ISBN 3-88226-485-3. <https://archive.org/details/TheGeographyOfAnaniasOfSirak/mode/2up> 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Historical Park. (2020, Ekim 14). The rosetta of Pliska. Proto-Bulgarians. <https://ipark.bg/en-US/Age/Item/527?module=ProtoBulgarians> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Hristov, A.H. (2014, Şubat 1). Nie sme bilgari. <https://www.youtube.com/watch?v=1GSJa7jDKU> adresinden 10 Ekim 2021 tarihinde alınmıştır.
- IRNA. (2020, Kasım 14). No particular tension between Iran, Bulgaria: Envoy. <https://en.irna.ir/news/84109014/No-particular-tension-between-Iran-Bulgaria-Envoy> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Işık, H. (2017). Hıristiyan düalist-gnostik bir tarikat olarak Bogomilizm ve Avrupa heretik toplumlarına etkileri. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 109-187. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/408033> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- İnan, K. (2003). Trabzon'un Osmanlılar tarafından fethi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(14), 71-84. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/219243> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- İreçek, K. (1888). *İstoriya na Bilgarite*. (N.D. Raynov ve Z. Boyadjiev, Ed.), Tırnov. <https://archive.org/details/istoriitanabl00jiregoog/page/n5/mode/2up?view=theater> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- İskanderova, A.L. (2017, Temmuz 26). İran v Tatarstane, Tatarstan v İrane: çto sulit aktivizatsiya razvitiya vzaimosvyazey regionov?. <https://media.kpfu.ru/news/iran-v-tatarstane-tatarstan-v-irane-cto-sulit-aktivizacia-razvitiya-vzaimosvazei-regionov> adresinden 10 Ekim 2021 tarihinde alınmıştır.
- John of Nikiu. (1916). *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*. (Zotenberg'in Etiyopyaca metninden İngilizce'ye: R.H. Charles Çev.). Text and Translation Society, Williams and Norgate. <https://archive.org/details/JohnOfNikiuChronicle1916/page/n5/mode/2up> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Karpat, K. (1994). "Dobruca". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9: 482-486. İstanbul: TDV Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/dobruca> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Kiren, A. (2021). Diaspora özellikleri bağlamında İstanbul'da İranlılar (1870'lerden Cumhuriyet'in ilk yıllarına). *İran Çalışmaları Dergisi*, 5(1), 55-80. <https://doi.org/10.33201/iranian.852911> adresinden 20 Kasım 2021 tarihinde alınmıştır.
- Kurtuluş, R. (2020). "Ahter". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (gözden geçirilmiş 2. basım), EK-1: 56-57. Ankara: TDV Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ahter> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Lalov, S. (2009). Razvitie na otnoşeniyata na Bilgariya s İslamska republika Iran. A. Ruseva (Ed.), *Bilgariya v Evropa i Sveta* (ss. 243-253) içinde. Tsentr za evropeyski i mejdunarodni izsledvaniya Fondatsiya "Fridrih Ebert", Sofia: Izdatelska kışta Nİ PLYUS, Peçat: Simolini 94. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sofia/06344.pdf> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Lang, D.M. (2011). "Asparukh". *Encyclopædia Iranica - online edition*. (Özgün eserin yayın tarihi 15 Aralık 1987). <https://iranicaonline.org/articles/asparukh-a-middle-iranian-proper-name-attested-in-ancient-georgia-and-early-medieval-bulgaria-grecized-as-asparoukis-app> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Lyutskanov, Y. (2011, 9-11, Mayıs). *Theorising the Iranian ancestry of Bulgar(ian)s (19th – 21st century)* [Sözlü sunum]. Europe of Nations. Myths of Origin: Modern and Postmodern Discourses, Aveiro Üniversitesi, Portekiz. <https://europe-nations.estudosoculturais.com/pdf/01161.pdf> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.

- Mehmed, H. (2016). Bulgaristan'da Halveti tekkeleri. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0(6), 66-82. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/233725> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Mingazov, Ş.R. (2012). Nasledniki Velikoy Bolgarii v Zapadnoy Evrope. *Filologiya i Kultura. Philology and Culture*, 1(27), 201-207. http://philology-and-culture.kpfu.ru/?q=system/files/39_0.pdf adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Ministry of Culture of The Republic of Tatarstan. (2012, Eylül 12). "A Grain of Sugar" of Iranian production voted as VIIIth Kazan Muslim Film Festival's best picture. <https://mincult.tatarstan.ru/eng/index.htm/news/154139.htm> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Ministry of Culture of The Republic of Tatarstan. (2019, Mart 21). Irada Ayupova: "Nauruz" is a search for common principles, values that will be relevant for the entire theater community. <https://mincult.tatarstan.ru/eng/index.htm/news/1430017.htm> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Nazari, M. (2016, Nisan 26). "Bulgarians Being of Persian Descent Is Gaining Strength," Says Dr. Ivo Panov. (Panov'la Nazari'nin röportajı). <https://avadiplomatic.com/en/archive/8605> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Nikifor, Patriarh. (2013). *Breviariy*. (İ. S. Çıçurov, Ed., Çev., 1980). http://www.vostlit.info/Texts/rus/Nikifor_2/frametext1.htm adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Paçkalov, A.V. (2006). *Monetnoe obraştenie na territorii Voljsko-Kamskoy Bolgarii v XIII-XV vv.: V predelakh sovremennoy Respubliki Tatarstan* [Doktora tezi, Rus Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü]. <https://www.dissercat.com/content/monetnoe-obrashchenie-na-territorii-volzhsko-kamskoi-bolgarii-v-xiii-xv-vv-v-predelakh-sovre> adresinden 10 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Panov, İ. (2011). Ekspeditsiya "Bilgari-prarodina". http://www.euro2001.net/index.shtml?page=photoatelier&file=photoatelier/photoatelier_82.html adresinden 10 Ekim 2021 tarihinde alınmıştır.
- Republika Bilgariya Ministerstvo na Vinşnite Raboti. (y.k.). İslyamska republika İran. <https://www.mfa.bg/bg/3143> adresinden 15 Ekim 2021 tarihinde alınmıştır.
- Republika Bilgariya Ministerstvo na Vinşnite Raboti. (2021a, Kasım 3). Poslanik Nikolina Kuneva se sreştna s Generalniya direktor po viprosite na kulturnoto sitrudniçestvo i irantsite izvin stranata na Organizatsiyata za kultura i islyamski vrızki Ali Kiani. <https://www.mfa.bg/embassies/iran/news/31716> adresinden 15 Kasım 2021 tarihinde alınmıştır.
- Republika Bilgariya Ministerstvo na Vinşnite Raboti. (2021b, Kasım 30). V posolstvoto se sistoya tseremoniya po vrıçvane na orden "Madarski konik" 1-va stepen na Anatoliy Makarov, poslanik na Rusiya v Bilgariya v perioda 2016-2021 g.. <https://www.mfa.bg/embassies/russia/news/32007> adresinden 30 Kasım 2021 tarihinde alınmıştır.
- Rudenko, K. (2018). O svyazah Voljskoy Bulgarii i bulgarskogo ulusa Zolotoy Ordıy s İranom v X-XIV vv. (po arheologičeskim materialam). *Zolotoordıynskoe obozrenie*, 6(3), 472-488. <http://goldhorde.ru/wp-content/uploads/2018/09/%D0%97%D0%9E-2018-3-472-488.pdf> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Rudenko, K. (2021). Elitniye kladıy iz Bulgarskogo ulusa Zolotoy Ordıy. *Zolotoordıynskoe obozrenie*, 9(3), 520-546. <http://dx.doi.org/10.22378/2313-6197.2021-9-3.520-546> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Saf, R. (2015, Şubat 2). Culture Week opens today the of Iranian city of Tabriz in Kazan. *Ministry of Culture of The Republic of Tatarstan*. <https://mincult.tatarstan.ru/eng/index.htm/news/386062.htm> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Skocpol, T. (1999). Sosyolojinin tarihsel imgelemi. T. Skocpol (Ed.), *Tarihsel sosyoloji - Bloch'tan Wallerstein'e görüşler ve yöntemler* (ss.1-21) içinde. (A. Fethi, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları. ISBN: 975-333-092-8 (Özgün eserin basım yılı 1984).
- Stambolieva, M. (2016). Bilgarsko-İranski ezikovi paraleli. *Bulgarika İranika – Sbornik s dokladi* (ss. 216-229) içinde. İzdatelstvo "Tangra TanNakRa İK". ISBN 978-954-378-139-3.

- Şişmanov, D. (2001). Neobiknovenata istoriya na maloaziyskite bılgari. http://macedonia.kroraina.com/giliev/dsh/dsh_02.htm adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- TANGRA TanNakRa obštobılgarska fondatsiya. (2016). *Bulgarika İranika – Sbornik s dokladi*. Sofia: İzdatelstvo "Tangra TanNakRa İK". ISBN 978-954-378-139-3.
- Taşığıl, A. (2000). "İdil Bulgar Hanlığı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21, 472-474. İstanbul: TDV Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/idil-bulgar-hanligi> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Tsviklinski, S., & Kaplunovskogo, A. (2003). Tatarizm vs. Bulgarizm: "Pervıy Spor" v Tatarskoy istoriografii. *Ab Imperio*, 0(3), 361-392. <http://dx.doi.org/10.1353/imp.2003.0094> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Türkoğlu, İ. (2002). "Kazan Hanlığı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25, 136-138. İstanbul: TDV Yayınları. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kazan-hanligi> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Uyama, T. (2002). From "Bulgharism" through "Marrism" to nationalist myths: Discourses on the Tatar, the Chuvash and the Bashkir ethnogenesis. *Acta Slavica Iaponica*, 0(19), 163-190. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=135418> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Uzunova, V. (2016). Triğılnik na "razvedryavaneto" – Amerika, Bılgariya i İnan prez 60-te godini na XX vek. *History Scientific Journal*, 24(5), 507-517. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=782858> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Valeev, R.M., Valeeva, R.Z., Zyapparov, T.I., & Valeev, E.R. (2015). Formation of Iranian studies at the Kazan University (19th–early 20th centuries). *Journal of Sustainable Development*, 8(5), 149-156, Canadian Center of Science and Education. <http://dx.doi.org/10.5539/jsd.v8n5p149> adresinden 20 Eylül 2021 tarihinde alınmıştır.
- Vasilev, D. (2006). İtil-meçta. *LEHAIM*. <https://www.lechaim.ru/ARHIV/174/VZR/a02.htm> adresinden 10 Ekim 2021 tarihinde alınmıştır.
- Venedikova, K. (1998). *Bılgarite v Mala Aziya (ot drevnostta do naşı dni)*. Sofia: İdeya. ISBN 954-8638-12-6.
- Y.Ö.A. (Yazarın Özel Arşivi). [2010-2021 yılları arasında Ukrayna, Bulgaristan, Rusya ve İnan'da gündelik sohbet ve rastlantısal gözlemlerin geriye dönük olarak alan verisine dönüştürülmesiyle oluşan kayıtlardan oluşmaktadır. Arşiv esas olarak görseller, videolar ve somut nesnelere oluşmaktadır.]
- Zlatarski, V.N. (1934). İstoriya na bılgarskata dirjava prez srednite vekove. Tom. II. Bılgariya pod vizantiysko vladıçestvo (1018-1187). http://macedonia.kroraina.com/vz2/vz2_prit_05.htm adresinden 10 Ekim 2021 tarihinde alınmıştır.